

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Кафедра української мови

«Допущено до захисту»

В.о. завідувача кафедри

_____ Тетяна Мішеніна

Протокол №

« _____ » _____ 2024 р.

Реєстраційний №

« _____ »

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НА УРОКАХ
УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ У СТАРШІЙ ШКОЛІ
(НА МАТЕРІАЛІ КІНОПРОЗИ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА)

Магістерська робота студентки
факультету української філології
групи ЗУМЛМ-23
другого (магістерського) рівня
спеціальності 014 Середня освіта
(українська мова та література)
Бугайової Оксани Олександрівни

Керівник: доктор педагогічних наук,
професор **Мішеніна Т. М.**

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Члени комісії

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

Кривий Ріг – 2024

АНОТАЦІЯ

Бугайова О. О. Формування громадянської компетентності на уроках української мови у старшій школі (на матеріалі кінопрози Олександра Довженка) : рукопис. Кривий Ріг, 2024. 90 с.

У магістерській праці з'ясовано сутність поняття «громадянська компетентність», виокремлено й описано складники, розкрито соціально-психологічні і психологічні детермінанти її розвитку.

Визначено основні механізми ословлення громадянських цінностей у кінопрозі Олександра Довженка, описано художні образи і символи смислового поля громадянськості (*земля, пісня, герой, родовід, господар, митець* тощо), проаналізовано функційний аспект реалізації громадянських цінностей у художній літературі.

Розроблено методику формування громадянської компетентності старшокласників у вивченні української мови відповідно до компетентнісного підходу. Імплементация громадянськості було забезпечено через навчальну інтеракцію й інтегроване навчання. Упроваджено систему вправ, яка сприяє розвитку громадянської компетентності старшокласників.

Ключові слова: громадянська компетентність, громадянська відповідальність, громадянські цінності, національна особистість, компетентнісний підхід, інтегроване навчання, інтерактивне навчання, кінопроза, старша школа.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ В НАВЧАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	9
1.1. Громадянська компетентність учнів та учениць старшої школи як психолого-педагогічна проблема	9
1.2. Соціально-психологічні детермінанти формування громадянської компетентності особистості	13
1.2.1. Психологічні чинники формування громадянської компетентності особистості	13
1.2.2. Патріотичні настанови як основа громадянської компетентності особистості	18
1.3. Лінгводидактичні засади формування громадянської компетентності старшокласників у навчанні української мови	20
Висновки до першого розділу.....	22
РОЗДІЛ 2. ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ У КІНОПРОЗІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА	23
2.1. Громадянська цінність як об'єкт теоретичного аналізу в сучасній україністиці	23
2.2. Громадянська ідентифікація в художньому доробку письменника ...	25
2.3. Детермінанти патріотизму в розвитку громадянського спрямування особистості	30
2.3.1. Громадянський обов'язок у структурі патріотичної культури	34
2.3.2. Художньо-естетичний вимір сімейних цінностей	39
2.3.3. Культурно-історична реляція громадянського самоусвідомлення в українській народній пісні	44
2.3.4. Етичні координати життєвого шляху громадянина в художньому доробку кінорежисера	53

2.3.5. Модель мовної особистості та її роль у трансляванні дескрипторів самобутності нації	56
Висновки до другого розділу	61
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У НАВЧАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ	63
3.1. Навчально-методичне забезпечення у формуванні громадянської компетентності старшокласників	63
3.2. Методика формування громадянської компетентності на уроках української мови у старшій школі	68
Висновки до третього розділу.....	77
ВИСНОВКИ	78
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	81
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ФАКТОЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ	90

ВСТУП

Громадянська спрямованість особистості визначає її активність у суспільному житті, окреслює ціннісні орієнтації, вагомі у здійсненні вибору громадянина, забезпечує здатність орієнтуватися в суспільних процесах, брати участь у заходах, рухах, спрямованих на утвердження демократичних цінностей, здійснювати свідомий вибір і діяти відповідально в навчанні, у взаємодії з органами влади, побуті, виявляти поведінку свідомої національної особистості. Потенціал навчального предмета «Українська мова» у формуванні громадянської компетентності старшокласників полягає в тематичній спрямованості окремих тем і власне предмета (формування цілісної національної особистості учнів), застосуванні методів інтерактивного навчання, що сприятиме осмисленню громадянських понять, здійсненні навчання через досвід учнів, а також спостереженні над мовним матеріалом, що оприявнює вербалізацію громадянських цінностей у художній літературі.

Науковці (І. Бех, Н. Бондаренко, В. Гарнійчук, Т. Магдич, В. Новосьолова, О. Пометун, С. Цюра, К. Чорна) присвятили розвідки розкриттю сутності понять «громадянська компетентність», «громадянська культура», «громадянська цінність», «громадянська спрямованість», «патріотизм». Духовно-національний зміст громадянськості висвітлено в педагогічних працях Г. Ващенка, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського, О. Сухомлинської, Г. Шевчук.

У навчанні української мови громадянськості освітні елементи реалізовано в умовах інтерактивного навчання (обґрунтування власної позиції стосовно того чи того соціального явища, ситуації; обстоювання прав і свобод громадянина; ознайомлення з досвідом героїчного шляху або вчинків співвітчизників). Інтеграція змісту окремих тем громадянської освіти у навчальний предмет «Українська мова» уможливлений з оперттям на вітчизняне письменство.

Кінопроза Олександра Довженка репрезентує мовний матеріал, який можна використовувати задля вивчення й розгляду громадянських цінностей, механізмів ословлення громадянських цінностей, що і зумовлює **актуальність нашої роботи.**

Мета роботи – дослідити функціонування вербалізаторів громадянських цінностей, описати художні образи і символи в кінопрозі Олександра Довженка; з опертям на лінгводидактичні засади розробити методику формування громадянської компетентності учнів старшої школи школи у вивченні української мови.

Відповідно до поставленої мети сформульовано **завдання:**

- 1) з'ясувати зміст понять «громадянська компетентність», «громадянська відповідальність», «громадянська цінність»;
- 2) визначити структуру громадянської компетентності;
- 3) обґрунтувати лінгводидактичні засади формування громадянської компетентності старшокласників у вивченні української мови;
- 4) виявити й описати вербальні реалізації громадянських цінностей у кінопрозі;
- 5) розробити методику формування громадянської компетентності старшокласників у вивченні української мови.

Об'єкт дослідження – процес навчання української мови старшокласників; вербалізатори громадянських цінностей у кінопрозі Олександра Довженка.

Предмет аналізу – методика формування громадянської компетентності старшокласників у вивченні української мови; структурно-семантичні особливості вербалізаторів громадянських цінностей у художньому мовленні.

Джерельною базою послужила кінопроза Олександра Довженка, зокрема кіноповісті «Зачарована Десна» та «Україна в огні». Укладена картотека фактологічного матеріалу складає 210 одиниць.

Задля досягнення поставлених завдань і мети було використано описовий (виявлення механізмів ословлення громадянських цінностей та опис художніх образів і символів смислового поля громадськості) та функційний (вербальні реалізації громадянських цінностей) методи. Методи аналізу і синтезу використовували у вивченні психолого-педагогічної, мовознавчої й літературознавчої літератури, зокрема в роботі з тезаурусом (поняття «громадянська компетентність», «громадянська відповідальність», «громадянська цінність», «художній образ», «символ»); при систематизації й узагальненні мовних одиниць.

Наукова новизна праці полягає в тому, що здійснено лінгвістичний аналіз вербалізаторів громадянських цінностей у кінопрозі Олександра Довженка, простежено механізм узаємодії мовного ресурсу з репрезентантами громадянських цінностей.

Оприявлено методику формування громадянської компетентності старшокласників у вивченні української мови з опертям на текстовий дидактичний супровід (на матеріалі кінопрози Олександра Довженка).

Набуло розвитку спрямування на вивчення старшокласниками української мови у проєкції міжпредметної інтеграції.

Теоретичне значення дослідження полягає в тому, що набула поглиблення теорія лінгвостилістичного трактування художніх образів і символів, що є художніми корелятами громадянських цінностей у вітчизняному письменстві.

Проблему формування громадянської компетентності старшокласників у вивченні української мови розглянуто через навчальну інтеракцію й інтегроване навчання.

Практичне значення. Результати магістерської роботи можуть упроваджуватися в лексикографічні й освітні практики, а також використовуватись у розробленні теорії лінгвостилістичного трактування образів і символів смислового поля громадськості з опертям на образні,

поняттєві й ціннісно-оцінні складники, зокрема на матеріалі художнього мовлення Олександра Довженка.

Матеріали дослідницького проєкту репрезентують міжпредметний варіант громадянської освіти на рівні розгляду проблем у навчальному предметі «Українська мова», збагачення навчального контенту текстовим дидактичним матеріалом.

Наукове дослідження було **апробоване** у вигляді доповіді «Духовно-національні вербалізатори громадянської спрямованості особистості (на матеріалі кінопрози Олександра Довженка)» на регіональній науковій конференції «Українське слово в науковому вимірі», приуроченій до 90-річчю від дня народження професора Явір Валентини Василівни (28 лютого 2024 р., м. Кривий Ріг ; Криворізький державний педагогічний університет).

Структура роботи. Магістерська праця складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаної літератури (75 позицій), списку використаних джерел (4 позиції). Загальний обсяг роботи становить 90 сторінок, 80 сторінок – основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ

КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ В НАВЧАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

1.1. Громадянська компетентність учнів та учениць старшої школи як психолого-педагогічна проблема

Вітчизняна освіта покликана створити умови для виховання свідомого громадянина, який здатен застосовувати творчо набуті знання протягом життя, брати участь у житті суспільства (громадських рухах, державних і міжнародних організаціях), відстоювати демократичні цінності, моделювати пов'язувати фахове зростання з розвитком тієї чи тієї галузі задля поступу держави. Тому громадянська компетентність є однією з ключових, що визначають результативність освітнього процесу, є базовою компетентнісного підходу.

Згідно з Концепцією громадянської освіти громадянськість є визначальною рисою людини-громадянина, має вияв у готовності реалізувати свої і співвітчизників права й обов'язки, обстоювати свободи, усвідомлювати громадянську відповідальність у виконанні обов'язків, відповідальність перед суспільством і державою за вчинки громадянина, з одного боку, ініціювати активну громадянську діяльність, сприяти поширенню культурно-історичної інформації, – з іншого.

Розкриттю сутності громадянської компетентності, її складників присвятили розвідки І. Бех, Н. Бондаренко, В. Гарнійчук, В. Гнатюк, В. Довженко, Т. Коломієць, Т. Магдич, В. Мічуда, Л. Паращенко, О. Пометун, О. Савченко. Напрацювання вітчизняних педагогів Г. Ващенко, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського заклали основу духовно-національного змісту громадянськості, описаної категоріями патріотичного виховання (рідна мова, родина, патріотичний обов'язок, історична пам'ять, гуманізм). Доробки М. Боришевського, О. Донченко, Є. Потапчука, О. Романенка у яких розкрито

зміст психологічних механізмів розвитку особистості, формування цінностей, переконань і ставлень, уможливили уналежнити громадянськість до психологічної риси. Тому громадянська компетентність може бути потрактованою на рівні інтегрованої характеристики особистості, бо розуміння соціальних процесів ґрунтоване на усвідомленні громадянських прав і обов'язків, сприйнятті, переживанні й обстоюванні громадянських цінностей. Критерієм оцінки якості громадянської компетентності є міра участі громадянина в суспільному житті.

Відповідно, в дослідженні послуговуємося робочим визначенням *громадянської компетентності* як здатності особистості відповідально ставитися до громадянських прав і обов'язків, активно їх провадити, що вможливитиме цивілізаційний рух громадянського суспільства, розвій державницької національної ідеї, культурно-історичний поступ [29, с. 34–36; 41, с. 77–78; 52, с. 18; 53; 54, с. 35–37].

Викладене вище актуалізує низку проблемних питань, що стосуються визначення складників громадянської компетентності, показників її сформованості в учнів старшої школи. Громадянські знання в навчанні української мови сприяють формуванню уявлень про форми і способи життя, моделювання біографічного шляху, реалізації особистості в політико-правовій (процедури участі в діяльності політичних інституцій), економічній, культурно-історичній і соціальній (моделювання поведінки, виконання соціальних ролей відповідно до законодавства України) царинах. Вивчення оприявленого у вітчизняному письменстві, історії досвіду участі в соціальному житті суспільства сприяє подальшій соціалізації особистості, інтеріоризації громадянських цінностей.

Учні та учениці старшої школи демонструють знання про національні й загальнолюдські цінності; розкривають сутність демократії (наводять приклади з художніх творів, які демонструють механізми захисту громадянських прав, реалізації громадянських обов'язків); форми участі громадянина в житті

суспільства. Вагомими є знання про побудову державного устрою, модель комунікації «держава – громадянин», форми участі у громадських рухах і механізми впровадження громадських проєктів, що висуває вимоги до поведінки громадянина, як-от: 1) узаємодіяти з органами державної влади, місцевого самоврядування; 2) вести конструктивні переговори; 3) урахувати інтереси членів колективу, громади у прийнятті спільного рішення, яке стосується відстоювання інтересів громади; 4) дотримуватися процедури участі в роботі політичних інституцій.

Громадянськість особистості має вияв у вмінні долати суперечності, пов'язані зі стереотипами сприйняття культури інших націй; заперечувати націоналізм на рівні войовничої позиції нетерпимості інших націй, расизм.

Громадянська компетентність апелює до вияву мовної особистості (володіння прийомами й тактиками конструктивної комунікації; моделювання комунікативної поведінки в колективі, громаді; застосування стратегій розв'язання конфліктів). Мовна особистість виявляє високий рівень культури мовлення через комунікативно-стилістичні ознаки (нормативність, точність, логічність, виразність, образність), транслює через мовну поведінку естетичний потенціал етикетних формул; усвідомлює себе як представник української лінгвокультури, належність до культурно-історичних надбань народу, оприявлених у творах мистецтва, зокрема вітчизняного письменства. У творах художньої літератури оприявлено образи громадян, життєвий шлях яких вартий наслідування, закладає моральний імператив, здатний ініціювати рішучі дії особистості задля відстоювання самобутності народу. У художніх творах відтворено культурно-історичний поступ народу, тому, ознайомлюючись зі змістом, молоде покоління виявляє шанобливе ставлення до минулого й сучасного народу, гордість за країну, ознайомлюється з моделями дій громадян у розбудові суспільного життя.

Розв'язанню проблеми формування громадянської компетентності сприятиме виокремлення громадянознавчих елементів у навчальному предметі українська мова [68].

Особливість викладання елементів предметного змісту полягає в такому: 1) систематичність досягається через реалізацію міжпредметних зв'язків (української мови й літератури); 2) успішне засвоєння учнями громадянознавчого змісту потребує запровадження інтерактивних методів задля створення комунікації, у якій уможливлений активний обмін думками старшокласників в обговоренні проблем громадянознавчого змісту, обґрунтування власної позиції з того чи того питання.

Інтерактивні опрацювання елементів предметного змісту в мовно-літературній освіті забезпечують формування не лише когнітивного (володіння термінологією, що охоплює поняття громадянського спрямування; добір понять і термінів, що забезпечують з'ясування проблеми громадянського змісту) й емоційно-ціннісного складників (інтеріоризовані громадянські цінності), але також діяльнісного (готовність реалізувати свої права і свободи, обов'язки; брати активну участь у суспільному житті, виявляти патріотичну культуру, усвідомлювати громадянську відповідальність за культурно-історичне й демократичне майбутнє країни). Предметом обговорення можуть бути поняття, пов'язані зі смисловим полем громадянськості; проблеми громадянознавчого змісту, розгляд яких збагачує зміст навчального предмета, з одного боку, урізноманітнює дидактичний ресурс через добір матеріалу, який учитель пропонує для обговорення, наближеного до життя учнів, їх потреб і запитів як громадян, – з іншого.

Розвиток когнітивного (знання), ціннісного (ціннісні орієнтації, ставлення, переконання) і процесуального (самореалізація громадянина) складників громадянської компетентності старшокласників апелює до визначення напрямів її набуття, розроблення науково-методичного забезпечення з опертям на міжпредметне викладання, імплементацію

громадянознавчого компонента у зміст навчального предмета (української мови).

У розгляді проблеми формування громадянської компетентності молоді слід приділити увагу розгляду психологічних механізмів розвитку ціннісних орієнтацій, ставлень, соціальних настанов і мотивів.

1.2. Соціально-психологічні детермінанти формування громадянської компетентності особистості

Громадянська спрямованість особистості становить інтегральну характеристику особистості громадянина, який усвідомлює права й обов'язки, відповідальність перед спільнотою. Узаємозв'язок спрямованості й подальшої реалізації особистості в суспільстві полягає в тому, що внутрішньо присвоєні громадянські цінності є власним надбанням, а також визначають рівень моральності людини, бо, як доводять психологічні дослідження [59; 64, с. 24–27], моральність і відповідальність є взаємозалежними характеристиками.

Дієвість громадянської спрямованості обумовлена «здатностями активного суб'єкта соціалізації» [6, с. 22; 56, с. 19], цей узаємозв'язок має реалізацію на етапі визначення внутрішніх ставлень особистості до суспільних явищ чи подій, окреслення життєвого досвіду відповідно до сформованих ідеалів, розуміння понять, пов'язаних із громадянськістю, готовність особистості до компетентної участі в житті українського суспільства.

1.2.1. Психологічні чинники формування громадянської компетентності особистості

З огляду на те, що громадянську спрямованість структурують генералізовані мотиви, одним із психологічних чинників розвитку громадянської компетентності є усвідомлення почуття обов'язку через асоціацію з поступом демократичного суспільства, рефлексію культурно-

історичного надбання народу. У такий спосіб цінності, ословлені на конституційному рівні; цінності, закладені в культурному полі нації, мають дієвий, а не декларативний характер. Життєвий досвід збагачується змістом становлення громадянина, для якого соціальний і культурно-історичний поступ набуває особливого значення. Ієрархізація моральних і громадянських цінностей закладає когнітивно-поняттєвий складник громадянської компетентності. Обізнаність у поняттях, що визначають зміст громадянськості, сприяють формуванню життєвої позиції (громадянське самовизначення, оцінні ставлення, готовність до участі в суспільній діяльності, адекватне оцінювання життєвої путі через здатність до активної її організації, застосування в життєвих колізіях громадянської дієвості). Культурно-історичний контекст прочитання понять, віднесених до смислового поля громадянськості [20; 22; 25; 55], відтворює ланцюжки: *віра* (християнство, «Повість минулих літ» Нестора літописця, Пересопницьке Євангеліє, давнє українське мозаїчне мистецтво, архітектура бароко в побудові церков); *закон* (Конституція Пилипа Орлика 1701 р., державні символи); *воля* (Визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького 1648–1654 рр., суспільна активність у відстоюванні правана вибір розвитку демократичної держави); *герой / козак / сучасний військовий-герой* (модель поведінки козака, біографічний шлях козака; стягнення до одного знаменника шляху козака і шляху героя (якості особистості – звитяжність, самовідданість, відчуття патріотичного обов'язку перед Вітчизною).

Показником сформованості національної ідентичності є когнітивний складник: знання історії створення державних символів (Державний Гімн України, Великий і Малий Герби України), їх значення для країни. Ставлення до національної державної символіки є показником патріотичного відчуття. Символом духовного подвигу українського народу є Пересопницьке Євангеліє, Духовний Гімн України підкреслює вагу релігійного виміру світу, філософське апелює до накреслення майбуття з опертям на накопичений попередниками духовно-релігійний досвід пізнання світу.

Усвідомлення причетності до історії народу спонукає до її осмислення [1; 8, с. 169–170; 36, с. 133–135], ролі віхових подій, що спричинили вагомі зміни в культурно-історичному й державотворчому поступі, сприйняття історії у єдності державотворчих процесів, які відбуваються протягом століть, актуалізує позицію активного учасника у творенні історії українського народу. Громадянська компетентність із позиції грамотного оперування історичними фактами й реаліями, ґрунтовного ознайомлення з художніми творами, у яких порушено проблему вибору громадянина, визначає високу громадянську культуру особистості.

У фразеологічних одиницях ословлено мудру думку народу стосовно історичного розвою, відображено досвід державотворення, окреслено умови демократичного поступу: *Пригадати Кодню, До булави треба й голови, Є ще порох у порохівницях, За Юрася – Україна зовсім звелася, а за Павла Титаренка – не поправити і тепереньки; Терпи, козаче, отаманом будеш; Січ нам мати, а Великий Луг батько*. Історичний вимір етнокоду співвідносний із поняттям державницької національної ідеї в духовній культурі українського народу [60].

Наступним психологічним чинником формування громадянської компетентності є становлення ідентифікації особистості. Звернення до до психологічних досліджень уможливорює висновкувати про елементарний рівень національної ідентифікації дитини в сімейному оточенні, коли відбувається процес укарбовування основних моделей поведінки [59; 64, с. 24–27], самоусвідомлення, формування базових понять, дотичних до громадянськості – моральні цінності (правила поведінки в родині, колективі, соціумі). Подібні когнітивні утворення на на подальших етапах дорослішання визначають динаміку в розвитку громадянської компетентності.

Розвиток громадянської компетентності особистості уможливлено насамперед через актуалізацію національного складника, вимір якого полягає в зіставленні подібних явищ і процесів на рівні *мала батьківщина – Батьківщина – світова цивілізація (полікультурний світ)*. Прикладом може слугувати аналіз

понять *держава, закон, державотворча політика*; осмислення глобальної екологічної проблеми на рівнях: екологічна політика держави – екологічна політика інших держав; освітньо-культурна національна доктрина і світовий дискурс.

Важливою є увага до довкілля, розуміння біологічних ланцюжків, «упізнавання» представників біосфери сприяє формуванню емоційного ставлення до природи, вияву естетичної насолоди від споглядання краси довкілля, усвідомлення відповідальності за екозбереження. За умови стягнення понять природа / рідна земля актуалізовано цінність бережливого ставлення до природи, що активізуватиме позицію громадянина стосовно екозбережувальної політики в межах сучасного полікультурного світу, що також може мати вияв в участі у вітчизняних і міжнародних громадських екологічних рухах. Вироблення побутової культури закладає підвалини відповідної поведінкової реалізації (градація показників забруднення довкілля, усвідомлення наслідків різних видів забруднення стосовно екологічного дисбалансу знання законодавчого регулювання проблеми забруднення середовища, розроблення власних проєктів в окресленій площині, що засвідчує внутрішньо зумовлену суспільну активність).

Якщо в родинному середовищі батьки закладають базові моделі поведінки, які визначають емоційні ставлення до громадянськості (моральні цінності, патріотичне відчуття, екологічна грамотність, естетичні переживання, цінність культуромовної реалізації, культура праці, культура побуту), то ідентифікація в підлітковому й ранньому юнацькому віці полягає у виробленні життєвого шляху, де важать сенс життя, суспільно-політичні переконання, моральні уявлення, що визначатимуть культуру стосунків із тими, хто поруч, у колективі, суспільстві.

Національна ідентичність обумовлює вироблення життєвих планів, найближчих і далеких перспектив, що стосуються реалізації особистості в родинному колі, професійній царині, громадянському полі. Громадянська

компетентність виявляється в розумінні процесу національної ідентифікації на рівні емоційно-когнітивного ототожнення суб'єкта з представниками національної спільноти [40; 65]. Сформовані громадянські цінності є регуляторами поведінки особистості, у виборі життєвого сценарію визначають соціальну активність, громадянський статус (Я-громадянин України), ідентифікацію зі спільнотою «український народ». На цьому етапі особистість вибудовує біографічні потенції, визначені у смисловому полі громадянськості. Вибір життєвого шляху обумовлений рівнем сформованості громадянських цінностей, які дозволяють висновкувати про громадянську компетентність особистості, зокрема:

1) життєвий шлях, що наслідує поведінкові моделі батьків;

2) моделювання етапів реалізації особистості, яка враховує поведінкові моделі для наслідування (громадських діячів, історичних персоналій, художніх образів; осіб, які поведінкою вплинули на становлення громадянина).

Художній образ, відтворений у творі мистецтва, транлює цінності, вироблені спільнотою, мають естетичний і виховний вплив (зокрема, образи письменства й кінематографу здатні корегувати власні погляди, спонукають до переосмислення подій, закладають художньо-естетичну основу світосприйняття).

Накреслення образу майбутнього охоплює ціннісні орієнтації, усталені стереотипи належної поведінки, самооцінку й виразне емоційне ставлення до соціальної реалізації громадянина. Досягнення узгодженості життєвих планів, цінностей, активна громадянська позиція, самостійність у виборі життєвої перспективи є чинниками формування громадянської компетентності особистості.

1.2.2. Патріотичні настанови як основа громадянської компетентності особистості

Розглядаючи будову громадянської компетентності, приділяють увагу проблемі розвитку патріотичних настанов, що визначають дієву патріотичну поведінку особистості, становлять основу громадянської компетентності (має вияв у свідомому обранні моделі поведінки громадянина, виявленні шанобливого ставлення до Батьківщини, культурно-історичних надбань народу, мобілізації моральних принципів задля служіння країні і збереження надбань народу).

Розглянемо в аспекті порушеної проблематики зміст патріотизму, складники і його національно-духовний вияв у настановах. Поняття «патріотизм» є міжгалузевим, оскільки явища, які розглядають стосовно його, змістове навантаження, структура, індикатори виміру, – становлять предмет розгляду суспільнознавчих (етнологія, історія, соціологія, політика), психолого-педагогічних, філологічних наук.

Відповідно, визначення патріотизму може різнитися залежно від розгляданих ознак феномену [11, с. 125–126; 57, с. 9; 71, с. 111–114]. Зокрема, в суспільних науках патріотизм розглядають із позиції етноцентризму – сукупності групових уявлень, емоційно-чуттєвих станів й ідеології взаємин між своєю й іншою групами [56, с. 56]. Суголосно з поняттям «патріотизм» аналізують такі, як-от: національна самосвідомість, етнічна спільнота, релігійні чинники, громадянська культура, національна ідея, гуманізм.

Етнопсихологічне тлумачення «патріотизму» полягає в розумінні інтегрального соціально-психологічного явища, що має складники: когнітивний (знання, уявлення про сутність поняття патріотизм), емоційний (ставлення, почуття) і поведінковий (готовність до дії, власне дії, вияв патріотизму в поведінці, зумовлений ставленням до тих чи тих суспільних явищ чи подій) [56, с. 58–59]. Підґрунтям формування особистісної структури є насамперед перетворення зовнішніх умов буття на внутрішні сполуки поведінки,

формування світоглядних орієнтирів, пов'язаних із рефлексією причетності до етнічної спільноти, набуття особистого духовного досвіду переживання любові до Батьківщини.

Патріотична настанова визначає активну позицію, яку громадянин демонструє відносно Батьківщини, культурно-історичного розвою народу. Позиція є рухливою, зазнає модифікації в результаті актуалізованих емоційних станів, переживань, переосмислених знань, уналежнених до смислового поля громадянськості.

Громадянська компетентність має вияв у патріотичних настановах, як-от:

– культурно-історичний вимір (виявляти повагу до історичного минулого батьківщини; знання історії, віхових подій на етапі державотворення, національних свят; ознайомлюватися з життєвим шляхом видатних персоналій, їхнього внеску у становлення демократичних цінностей; виявляти готовність до трансляції культурно-історичних знань, зберігати історичну пам'ять);

– політико-ідеологічний і правовий виміри [19] (знати правове підґрунтя демократичної системи в Україні, виявляти позицію політико-ідеологічного самовизначення в інтерсуб'єктному просторі; професійний вибір пов'язувати з культурою праці; відстоювати права і свободи українського народу; докладати зусиль, спрямованих на поліпшення політико-ідеологічного статусу, політико-економічного становища держави; демонструвати екологічну культуру, брати діяльну участь у подоланні екологічних проблем на регіональному й державному рівнях; виконувати громадянський обов'язок перед Батьківщиною, задекларований на конституційному рівні; усвідомлювати патріотичний обов'язок як служіння українському народу і державі);

– соціальний і культурний виміри (досконало володіти рідною мовою, демонструвати позицію мовної особистості, виявляти високу культуру мовлення; знати механізми соціальної політики держави; виявляти повагу до державної символіки; знати твори мистецтв національної культури; у здійсненні аналізу художніх творів, історичних фільмів, у яких відтворено

образ громадянина, наслідувати моделі патріотичної поведінки; виявляти гордість за соціальні досягнення, освітні інновації й культурні відкриття країни; ретранслювати культурні надбання українського народу в міжкультурній комунікації).

1.3. Лінгводидактичні засади формування громадянської компетентності старшокласників у навчанні української мови

Імплементация громадянознавчого складника на уроках з української мови потребує розв'язання питання шляхів інтеграції змісту тем громадянської освіти. Громадянська компетентність становить сукупність освітніх елементів, що уможливають усвідомлення свого місця в суспільстві, відповідальності у виконанні громадянського обов'язку, відповідно, реалізується через здатності (розуміння суспільно-політичних проблем, віднайдення шляхів їх подолання; використання способів діяльності відповідно до чинного законодавства; реалізація мовної особистості; ознайомлення з культурно-історичним спадком, дотримання традицій, їх творче продовження). Обговорювані теми є місткими за змістом, мають міждисциплінарний вимір, тому у їх розгляді обов'язковою є робота з категорійно-поняттєвим апаратом.

До прикладу, розкриття сутності демократії, патріотизму, громадянських прав і свобод громадянина окреслює низку питань для аналізу, як-от: сучасне потрактування демократії у вітчизняному й міжнародному праві, ієрархія демократичних цінностей, механізми захисту прав і свобод громадянина.

Інтерація буде ефективною за побудови публічного діалогу, у якому старшокласники визначають узаємозв'язок прав і обов'язків, зіставляють поняття *людина / громадянин*; розкривають громадські й соціальні ролі через аналіз ситуацій суспільно-політичного, освітнього й культурного життя, виокремлення у творах вітчизняного письменства зразків вияву вчинків / поведінки громадянина; демонструють на прикладах реалізацію демократичних

цінностей. Міжпредметний елемент у формі проблемного питання слід пов'язувати з розумінням поняття «демократія»: Звертаючись до сюжету кіноповісті Олександра Довженка «Україна в огні», пояснити, у чому полягає взаємозв'язок національних і демократичних цінностей.

Інтерактивне навчання ґрунтоване на «засадах активної постійної взаємодії учнів» [44, с.130–131], сприяє активному обміну навчальною інформацією, виявленню труднощів, пов'язаних із розумінням громадянознавчих знань і практик. Мовленнєва діяльність старшокласників реалізована як невід'ємний складник навчально-пізнавальної діяльності, що надає змогу: 1) виробити культуру мовлення, уміння з допомогою мовних ресурсів добирати аргументи, оприявлювати факти задля доведення позиції; 2) задовольнити потребу у висловленні думки, самостійного отримання інформації громадянського спрямування; 3) знаходити конструктивні шляхи розв'язання суспільно-політичних проблем; 4) визначати вектори творчої самореалізації, форми активної участі з метою освітнього й культурного розвитку країни.

Формування уявлень про способи й реалізації інтересів громадянина у політико-правовій, соціально-економічній, освітній і культурній царинах вимагає уміння систематизувати інформацію, узагальнити факти, ситуації й події задля визначення соціальних механізмів, розроблення процедур захисту прав і свобод громадянина. Інтегративний виклад навчального матеріалу сприяє розвитку інтегративного мислення (побудова цілісного знання з опертям на узагальнення й абстракції).

Зосередження уваги старшокласників на політико-правових, економічних і культурно-історичних рівнях громадянської компетентності апелює до вміння ословити ту чи ту ситуацію, пов'язати аналізований факт із тенденцією, накреслити орієнтовний спосіб діяльності з урахуванням цінностей громадянського суспільства; критично оцінювати інформацію, трансльовану через медіаресурси.

Інтегроване подання інформації сприятиме формуванню понятійної системи умовах високого рівня інтеграції й диференціації понять, що знаходить вияв у креативному розв'язку, гнучкості інтелектуальних процесів, оперті на попередній досвід у поясненні соціальних явищ і процесів, подоланні стереотипності рішень. Використання алгоритмів, застосовуваних при аналізі соціальних і культурно-історичних явищ, імпресує полігалузеву інформацію шляхом суголосності категорійно-понятійних зв'язків.

Висновки до першого розділу

Громадянську компетентність визначають як здатність особистості відповідально ставитися до громадянських прав і обов'язків, активно їх реалізовувати задля розвою державницької національної ідеї, культурно-історичного поступу. Чинником формування й розвитку громадянської компетентності є громадянське суспільство, процес самоідентифікації громадянина, що має вияв у розумінні свого місця в суспільстві, усвідомленні громадянського обов'язку.

Індивідуальна і групова активність громадянина узаємозалежить від сформованості громадянських знань, знань про національні й загальнолюдські цінності, побудову громадянського суспільства, процедура, що визначає участь у громадських рухах, що висуває вимоги до поведінки громадянина. Основою громадянської компетентності є патріотичні настанови, які мають культурно-історичний, політико-ідеологічний і правовий, соціальний і культурний виміри.

Громадянська компетентність охоплює освітні елементи, вивчення яких визначає міждисциплінарний характер, оскільки мова йде про розкриття базових понять демократії, патріотизму, демократичних цінностей, мовної особистості, громадянських прав і свобод громадянина. У вивченні української мови імплементація громадянознавчого складника ефективно забезпечувана в умовах інтерактивного й інтегрованого навчання.

РОЗДІЛ 2

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКИХ ЦІННОСТЕЙ У КІНОПРОЗІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

2.1. Громадянська цінність як об'єкт теоретичного аналізу в сучасній україністиці

Громадянська цінність – є міжгалузевим терміносполученням, зокрема із психолого-педагогічної позиції науковці розглядають на рівні механізмів соціальної регуляції, засобів і шляхів, через які вможливлено активна соціальна поведінка громадян [2; 6, с. 22; 15; 56, с. 144; 70, с. 58–60].

Виховання громадянських цінностей апелює до створення індивідуальних символів, реляцій, виниклих у результаті власного досвіду. Громадянські цінності систематизовано за віднесенням до матеріальної, соціально-політичної й духовної галузей суспільного життя [17; 24; 56, с. 50–52, 74].

З огляду на те, що сформовані громадянські цінності утворюють стійкі мотиваційні зв'язки, що засвідчує відчуття громадянськості як внутрішньої потреби на рівні емоційно-когнітивних і вольових якостей особистості.

Психолого-педагогічні дослідження спрямовані на вивчення взаємозв'язку вікової динаміки у становленні громадянських цінностей: учні початкової школи засвоюють правила моралі, вагомим регулятором поведінки дітей є приклад поведінки дорослого; учні середньої ланки виявляють емоційно-вольовий поступ суспільно значущої поведінки, осмислюють поняттєвий апарат; молодь (старша школа) пов'язує громадянську і професійну спрямованість на рівні самореалізації.

Соціологічні дослідження відтворюють узаємозв'язок соціальної рефлексії й оцінювання зразкової громадянської поведінки, накреслення життєвого сценарію відповідно до осмислення соціального й життєвого шляху, знань про культурно-історичний і соціальний поступ країни [1; 17, с. 45-48; 50,

с. 38-40; 56, с. 164–165]. Принцип соціальної відповідальності у формуванні громадянської спрямованості актуалізує готовність особистості до захисту інтересів держави.

Звернення до правничої й історичної царин уможливило простеження сучасного розуміння державницької ідеї, втіленої в чинному законодавстві, поняття про права й обов'язки громадянина, державний устрій, процеси державотворення, усвідомлення того, що індивідуальна свобода, права людини перебувають з рефлексією відповідальності. Вияв громадянської спрямованості полягає в такому:

- усвідомлення себе повноправним членом суспільства (знання прав і обов'язків громадянина);
- реалізація в діях і вчинках активної громадянської позиції;
- готовність виконувати роль свідомого й активного члена суспільства (участь у громадських рухах, замученість до процесів державотворення).

Художній текст відтворює мовленнєво-мисленнєвий досвід, апелює до духовно-ініціативного пізнання через цінності. Рефлексія цінностей, закладених в ідейно-тематичній побудові твору, увідповіднює реальність із тими настановами, які для особистості є визначальними. Художній образ поєднує форму і зміст (утілення ідеї, вияв інтелектуально-емоційної оцінки). Залежно від знакового матеріалу мистецька форма має унікальні естетичні реалізації.

З огляду на те, що одним зі складників форми є жанр, мистецька форма має самодостатню цінність, естетичні параметри художніх образів у кінопрозі Олександра Довженка розглядатимемо у вимірах мистецтв літератури й кінематографу.

Лексикографічна робота полягає в розгляді родових понять *історична пам'ять*, *соціальна пам'ять*, що перебувають у системних узаємозв'язках; складниками смислового поля є такі: *громадянин*, *патріот*, *державна*, *державницька ідея*, *національна традиція*, *територіальна цілісність держави*,

політико-ідеологічна позиція, геральдика, права й обов'язки громадянина. У художній тканині розглядані мовні одиниці набувають символічних значень (територіальна цілісність (*країна, земля, хата*); культура (мистецтво / українська народна пісня, культура праці / фах).

Художньому мовленню притаманне портретування, застосування прийому вможлиблює відтворення внутрішнього стану й дій (поведінки) персонажа [62, с. 135]. Портрет реалізує індивідуалізуючу (особливості характеру, вдачі, манера поведінки) й характерологічну (характер художнього образу розкрито в розвитку протягом розгортання сюжету; внутрішні монологи відображають мотиви діяльності персонажа, природу осмислення себе у світі, соціальної ролі в громадянському суспільстві) функції. Тому портретний опис містить модальність, зокрема портрет дійової особи, вчинки якої визначено як зразкові, героїчні, формує в читачів уявлення про цілісну особистість громадянина, спонукає до діяльного патріотизму.

2.2. Громадянська ідентифікація в художньому доробку письменника

Патріотична позиція має вияв в усвідомленні причетності до історії й культури народу, поняття Батьківщина людина рефлексує як на рівні *малої батьківщини, так і на рівні територіальної цілісності країни*. Громадянська ідентифікація на поведінковому рівні актуалізована в активних діях, спрямованих на захист країни. У кінопрозі Олександра Довженка художній образ *землі* змальовано в естетичних координатах поетичного кінематографу:

1. Рідний край на рівні емоційного складника, що має упродовж життя глибокий чуттєвий відгомін:

І пливають до мене думи в гості на вербових деснянських човнах, на дубах – за водою з далекого рідного краю (1, с. 183). У наведеному фрагменті спогади дитинства письменника пов'язані з красою доквілля, актуалізаторами є роздуми – думи, фітонімні асоціації – *вербові човни, дуби*.

У важкі часи протистояння України й німецького загарбника окреслені мовні одиниці символізують єдність відчуттєвого переживання трагедії: *Біля холодної криниці край села під вербою стояла Олеся, смутна й тиха, як і всі дівчата в ті часи на нашій на кривавій Україні* (3, с. 7) – іменик «верба» набуває символічного значення, уособлює долю України.

Відкриття краси світу в кіноповісті «Зачарована Десна» передано через внутрішній стан малого Сашка, зачарованого у світ, здивованого: *Була тоді ще дівкою Десна, а я – здивованим маленьким хлопчиком із широко розкритими зеленими очима* (3, с. 213). Пасивний дієприкметник *здивованийий (хлопчик)* підкреслює стан захоплення світом докола, глибинний емоційний зв'язок із рідною землею, який упродовж життя незримо живе в душі митця як «незабутні чари дитинства».

Письменник, звертаючись до «незайманої дівичі Десни», діалогізує, відносячи себе крізь час до дитинства. Часова суголосність має основою емоційно-чуттєвий досвід відкриття світу, яка в подальшому вможливлуватиме творчий поступ. Реалізація митця визначена мірою наповнення пізнання краси довкілля: *Далеко красо моя! Щасливий я, що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, <...> що лічив зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачить оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах* (3, с. 213). Письменник опоетизовує міфопоетичні уявлення українського народу, «фантастично багатий світ», який «дихає» тисячоліттями життя художніх героїв і їх предків.

Кінорежисер використовує прийом сновидіння, розкриваючи чарівний світ дитини – «святість босоногого дитинства». Імперативом письменника для громадянина є на розгубити цю святість «на життєвих шляхах». Через архітектоніку пейзажних деталей митець відтворює красу рідного краю: *Заграй, музика, заспівайте, анголи в небі, пташки в лісі, жабоньки по під берегами, дівчаточка під вербами* (3, с. 182). Поліфонія поданого пейзажу охоплює як

музичну творчість народу (гра на народних музичних інструментах, спів народних пісень), так і звукопис (спів птахів; звуки, які видають тварини). Функційними є іменники з демінутивними суфіксами, що створює ефект інтимізації (*дівчаточка, жабоньки*), особливо теплого ставлення до рідного краю. Письменник передає звуки тварин через тонкі виміри чуттєвих відповідників сприймання світу дитиною, емоції тварин не різняться у сприйнятті дитиною від емоцій людини: *Любив плескіт води весняної. І жаб'яче ніжно-журиле кумкання в болоті* (3, с. 181).

Любов до рідного краю виявляється в увазі до рослинного і тваринного світу *«попід хмарами лине перелітне птаство – качки, чайки, журавлі... пропливають лози, верби, в'язи тополі у воді»* (3, с. 183), намаганні через опис краси землі, де зростав митець, апелювати до необхідності берегти рідну землю.

Письменник виховний імператив обрамлює у відчуттєвий корелят, виражений дієсловом *люблю* / прислівником *приємно*. Таким способом, оповідаючи про культуру праці батьків, дитячі емоційні переживання, враження від довкілля, письменник спрямовує на ті ціннісні орієнтири, що визначають громадянську ідентифікацію:

– любов до представників тваринного світу, бажання їх оберігати: *Приємно знайти в траві пташине кубло* (3, с. 180); *Ластівок любив у клуні, деркачів – у лузі* (3, с. 181); *Приємно обнімати лоша* (3, с. 180) – через фізичну дію відтворено доброзичливе ставлення до малих істот;

– персоніфікація тварин, сприйняття на рівні емоційно й когнітивно рівноцінного співрозмовника: *Приємно, і дуже любив я, коли дід розмовляв з конем і лошам, як з чоловіками* (3, с. 180).

– культура праці: *Приємно тягати копиці до стогу й ходити навколо стогів по насінні* (3, с. 181); *Любив скрип коліс під важкими возами у жнива* (3, с. 181);

– комунікативний етикет: *Любив я, коли хтось на дорозі вночі, незнайомий, проходячи повз, казав: «Здрастуйте». І любив, коли дід одказував: «Дай Бог здрастувать»* (3, с. 181);

Олеся плакала. Вона відчувала своєю чистою дівочою душею, що вже ніколи не побачити їй своєї тихої доброї матері. – Донечко моя, дівчинко, до останнього подиху свого молитимусь я зорями вечірніми й ранешніми, щоб обминуло тебе горе лихе і лихая поруга. Щоб вистачило тобі силюньки у неволі, щоб не покинула тебе надія, голубонько моя... – тужила мати Тетяна Запорожчиха, пригортаючи до себе дочку востаннє (3, с. 64) – етикетна формула побажання, материне молитовне слово як оберіг;

– музична культура: *Любив співи дівочі, колядки, щедрівки, веснянки, обжинки* (1, с. 181).

У пейзажних описах, а також при доборі атрибутів землі письменник тяжіє до фольклорних усталених відповідників (*рідна земля, щедра земля-мати, багата земля*), поєднує давні уявлення українців в ословленні концепту *земля* з християнськими (*свята земля, Божа земля*). Атрибутивний ряд засвідчує шанобливе ставлення до землі, готовність її оберігати, захищати від ворога. Концепт *земля* становить сакральний складник ментальності українського народу [18, с. с. 44-45; 21; 32; 49, с. с. 92–94; 74].

Пейзажні деталі в описі довкілля вказують не лише на шанобливе ставлення до природи, але також активну позицію у її збереженні й дотриманні екобалансу. Екологічна вихованість є однією з цінностей, що визначають громадянську спрямованість особистості.

2. Руйнація краси довкілля й результатів праці.

Красу землі і праці в кіноповісті «Україна в огні», їх руйнацію під час війни відтворено у виразних деталях, де описано як суголосну емоційну драму селян, які залишились беззахисними перед фашистською навалою, спостерігають, як на їх очах руйновано усталений порядок їхнього буття, зануреного в працю, і руйнацію краси довкілля, краси результатів праці селян, –

усе приречено на знищення і смерть. Усеохопність трагедії передано через повтор слів із символічним значенням «жито», «ярина», «жито-ярина» виражених у формі однини і множини: *Горять жита на многі кілометри, палають, топчуться людьми підводами. І ярина толочитьсья множеством тисяч бездомних коней і корів* (3, с. 8); *Палали жита і села на темному обрії* (3, с. 16). Дієслова зі значенням горіння підкреслюють вимір руйнації (*горіти* – піддаватися дії вогню, знищуватися вогнем, гинути у вогні [48, Т. 2, с. 130]; *палати* – знищуватися в сильному вогні, зазнавати дії всепоглинаючого вогню [48, Т. 6, с. 21]).

Використовуваними є дієслова зі значенням швидкого руху – «летіти», «понестися», які в поєднанні зі словами «жито», «пшениця» в наведеному контексті підкреслюють значення широкого простору (поля жита й пшениці), охопленого нищівним вогнем; прискореного пересування з намаганням попередити подальший розвиток трагедії: *Ударив старий Запорожець по конях, вискочив у поле і понісся житами, яриною назад, назад до рідної Тополівки. Летять коні житом-яриною* (3, с. 9).

Конкретизація натуралістичних деталей створює в кінематографічній панорамі ефект усеохоплення руйнацією і смертю в Україні, створене важкою працею селян перетворюється водномить на зчорнілі вмерлі клапті, що викликає невимовний біль втрати.

Протиставлення описів у кіноповісті Олександра Довженка «Зачарована Десна» побудовані з опертям на панорами зародження життя в природі (– *Нічого в світі так я не люблю, як саджати що-небудь у землю, щоб проізрастало. Коли вилізає з землі всяка рослиночка, ото мені радість, – любила проказувати вона* (Одарка Єрмолаївна, мати Олександра Довженка)» (1, с. 186), спостереження над тим, як птахи відлітають і повертаються до рідної землі, відтворення праці селян, й детальну оповідь про втрату результатів сумлінної праці, нищення й нівелювання цінності культурно-історичних

надбань. Шляхом уведення кінопанорами руйнації досягнуто ефект масштабування трагедії, у якій опинилась Україна в описуваний період.

Персоніфікація землі в кіноповісті «Україна в огні» подана через звертання, що закцентовує на ціннісному вимірі у сприйнятті концепту, оживленні його: *По всіх роздоріжжях чули люди вночі, як стогнала в журбі земля, як вили пси свою собачу тугу і плакали вдови. О українська земле, як укривавилась ти! Ріки кров'ю поналивано, озера – слізьми та жалем. Байраки й переправи трупом запалися... Степи гнівом утопано, та прокляттям, та тугою й жалем* (3, с. 75). У художньому фільмі відчуття рідноти зображено через рух просторових картин, увагу спрямовано на досягнення краси пейзажів українського простору через екранування збільшеної перспективи деталей (*широкі поля, хати, села, селяни, високе небо, тваринний і рослинний світ*) й подальше руйнування краси, біль від втрати близьких, смерть беззахисного населення, героїчна загибель захисників рідної землі. Звернення до персоніфікації й метонімії (*степи утопані гнівом, прокляття, тугою та жалем*) підкреслюють особливий емоційний зв'язок між рідною землею й народом.

Письменник апелює до історичної пам'яті, бо безперервний поступ народу уможливлений через емоційно-когнітивний зв'язок між поколіннями, що має основою розуміння віхових подій в історичному розвої народу, ваги збереження традицій і продовження їх, усвідомлення громадянської відповідальності за подальший поступ.

2.3. Детермінанти патріотизму в розвитку громадянського спрямування особистості

Патріотизм, маючи духовно-національну природу, визначає детермінанти в розвитку громадянського спрямування особистості: культурно-історична, політико-ідеологічна рефлексії, що мають вияв у референтності.

Інтеріоризована громадянська цінність спонукає до активної участі у громадських рухах, долучення до процедур упровадження механізмів правового дотримання прав і свобод громадян, визначає розвій духовних надбань народу.

У сюжеті кіноповісті «Україна в огні» підкреслено звернення до одного з чинників розвитку громадянської спрямованості – культурно-історичного самоусвідомлення. Історична пам'ять системно відтворює уявлення народу про такі поняття, як-от: *держава, право, громадянський обов'язок, громадянин*. Шанобливе ставлення до історії народу вможливорює вияв патріотизму та вияв героїзму в захисті інтересів держави. Історія українського народу ословлена на основі діалогів німецького ворога, українців (бійців, партизанів; селян, які опинилися в окупації нацистського режиму).

Через діалоги полковника Ернста фон Крауза та його сина Людвіга Крауза письменник говорить про втрату історичної пильності українців, визначає взаємозв'язок вияву патріотизму й поведінки, зокрема гордість за духовні досягнення країни, повага до історичного минулого, участь у подальшому розвитку історико-культурних надбань. Втрата історичної пам'яті і є «ахіллесовою п'ятою» (вразливе місце), стає вироком для народу, тому в діалозі кінорежисер застерігає, що саме нівеляція свого історико-культурного розвою спричиняє його загибель: – *Але, Людвігу, ти мусиш знати: у цього народу є нічим і ніколи не прикрита ахіллесова п'ята ... У них немає державного інстинкту... Ти знаєш, вони не вивчають історії. Дивовижно. Вони вже двадцять п'ять літ живуть негативними лозунгами **одкидання бога, власності, сім'ї, дружби!** У них від слова «нація» остався тільки прикметник. У них немає **вічних істин**. Тому серед них так багато зрадників... От ключ до скриньки, де схована їхня загибель* (3, с. 28). У наведеному фрагменті підкреслюємо вагу сакральних цінностей, усталених у процесі тривалого розвою нації детермінант побудови родини, розвою родоводу, єдності народу. У роздумах німецького полковника наголошено на тому, що занепад

українського народу зумовлений деградаційними історико-культурними й політико-ідеологічними змінами – *«двадцять п'ять літ живуть негативними лозунгами»*. Уведення історичного контексту підкреслює історико-ідеологічну й державницьку трагедію, яку переживав український народ у часи радянськості. Поєднання *негативні лозунги* має додаткове значення, що означає знецінення державницького поступу, самовиявлення народної волі, зречення усталених державницьких орієнтирів, які формувалися століттями боротьби. Висловлення *державницький інстинкт, ахіллесова п'ята* дозволило сценаристу розкрити трагедію українського народу. Фактично через репліки німецького полковника Олександр Довженко апелює до народу, поділяючи з ним біль втрати тисячолітнього духовного спадку.

Олександр Довженко пише у своєму щоденнику: *«...моя повість «Україна в огні» не вподобалася Сталіну, і він її заборонив для друку і для постановки»* (Щоденник, 26.11.1943 р.). Коментуючи, підкреслимо правомірні розмірковування письменника стосовно громадянської спрямованості особистості у взаємозв'язку з усвідомленням історії розвою народу, причетність до якого має вияв на рівні ментальних узагальнень. Протистояння українського народу й радянської влади стали трагічним періодом агресивного нівелювання надбань українців.

З часів радянзації і формування комуністичного режиму в Україні після завершення чинності гетьманського державного устрою Української держави у квітні-грудні 1918 р. спричинило подальше тотальне обмеження національного розвою згідно з політикою комуністичної диктатури. Знецінення історико-культурних надбань Йосиф Сталін обґрунтовує тим, що задекларовані конституції національних держав у складі СРСР загрожують державній безпеці. Політика, спрямована на ліквідацію автономної української державності, мала вияв у поступовому нівелюванні досягнень українізації – наслідок політики ВКП(б), здійснюваної в Україні протягом 1923-1938 рр., натомість заступає диктатура, яка полягає в керівництві за допомогою репресивних заходів

(призупинення, обмеження, нарешті, заперечення декларації демократичного українського розвою).

Прозаїк застосовує прийом протиставлення *життя / смерть* задля відновлення в напівзабутому спогаді величного поступу народу через актуалізацію символів *українськи степ, байрак*, співвідносних з абстрактними прецедентними символами для українського народу *воля, боротьба, помста*, скроплені *смалятиною історії: Запорожець неначе скам'янів увесь. Він побачив свою смерть ... І стрепенулася у Запорожця нелюдська жадоба життя. З широких українських степів, з ярів і темних байраків повіяло на нього смалятиною історії, голівешками, димом і кривавою парою. Пристрасть боротьби і помсти, вся воля, весь розум спалахнули в ньому з такою страшною силою ...*(З, с. 77).

Кінорежисер епічно описує боротьбу українського народу за право бути, самопожертва-смерть в ім'я наступних поколінь засвідчує високий дух й устремління бути вільними: – *О! Ні!... Так не підкорятися і так умирати, як умирають українці, можуть лише люди високої марки* (З, с. 26). Подвигом є самопожертва як бійців («героїв-страдальців» (З, с. 44), так і простих селян, які уособлюють дух народу.

Патріотизм потребує за необхідності вияву активного поступу борця за збереження волі свого народу, функційними в наведеному цитуванні є поєднання іменниково-прикметникові поєднання з додатковою конотацією історичного розвою: *сувора боротьба, народна кров, суворі історичні присуди: Сувора боротьба, і нечуване народне лихо, і народна кров, що повеліла йому виконання суворих своїх історичних присудів, поклали на ньому жорстоку свою печать. Це був воїн, безстрашний месник, подібний до прадідів своїх, ім'я яких він носив. (Роман)* (З, с. 88). Історична пам'ять відтворює невинний рух боротьби за право розвою, підкреслімо використаний автором прийом повтору означення *суворий*, де відбувається стягнення особливої ваги виконання громадянського обов'язку на межі протистояння народу і ворога,

тому *воїн* є безстрашним *месником*, оскільки риси героїзму закладалися протягом століть суворих умов народу за право свого історико-культурного й державного поступу.

Монологи українців, що виборюють право на свій історико-культурний поступ, у кіноповісті «Україна в огні» подано у формі рефлексії, де усвідомлення історії народу має вияв через символи *життя, батьківщина, єдність: Чи вмів він жити? Чи думав про життя, про Батьківщину, про сім'ю в їхній єдності, чи тільки діяв, поринувтий у ненависть до ворога, в труд і придушення страху битв? Чи творив він грізну історію свого народу...? Чи не спрощено, механічно виконував він суворі веління історії?* (с. 151). Історія народу *грізна, сувора*, бо історико-культурне й політико-ідеологічне самовизначення громадянина детерміноване внутрішніми станами переживання історичної боротьби народу протягом багатьох століть, коли ця «сувора» боротьба потребує вияву мужності, самозреченості, героїзму задля подальшого розвою.

2.3.1. Громадянський обов'язок у структурі патріотичної культури

Патріотична культура формована на таких дескрипторах, як-от: національна самосвідомість (ідеться про рефлексію національних цінностей), гордість за соціальні й культурні досягнення країни, повага до історичного минулого народу, причетність до художньо-естетичної культури народу, дотримання традиції та їх творче перетворення, готовність на рівні внутрішнього переконання до виконання громадянського обов'язку задля збереження самобутності країни, забезпечення подальшого розвитку державницької ідеї [56, с. 70; 33; 52, с. 18].

Громадянська ідентифікація має безпосередній вияв у поведінковій лінії. У кіноповісті «Зачарована Десна» такий вияв спостерігаємо в мистецькій площині, де митець пов'язує свою життєву путь із реалізацією здатностей, що в подальшому сприятиме розвитку сфер освіти, культури, науки і техніки,

виробництва. Цінності особисті перетинаються з цінностями суспільства задля спільного поступу. Причому громадянська спрямованість має вияв також у тому, що громадянин орієнтується в потребах суспільства, докладає зусиль задля того, щоб задовольнити попит громадськості: *Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані для того, аби показувати людям, що життя прекрасне* (1, с. 195).

Олександр Довженко правомірно підкреслює закономірність, яка полягає в тому, що краса, відкрита дитиною, визначатиме подальший її моральний і фаховий поступ, бо захоплення світом залишає добрий відгомін у душі, спонукаючи до творення добрих справ: *Світ одкривається перед ясними очима перших літ познання, всі враження буття зливаються в невмирущу гармонію, людяну, дорогоцінну.* <...> *Безбарвна людина ота, яку б посаду не посідала б вона, і труд її, не зогрітий теплим промінням часу, безбарвний* (1, с. 212).

У кіноповісті «Україна в огні» зображено художні образи героїв, українців, які виявлюють якості патріота: мужність, безстрашність, силу духу в протистоянні з ворогом. Окреслені якості простежуємо через:

– позицію свідомого громадянина, тому дискурс охоплює такі тематичні віднесення (земля, родовід, країна, народ): – *За що ми б'ємося? За що умираємо? – Голос Кравчини затремтів од глибоко напруженого хвилювання, і хвилювання передавалось бійцям.* – *Вороги наші б'ються за особисті багатства, за владу над нашою землею.* <...> *Ми б'ємось за те, чому нема ціни у всьому світі, – за Батьківщину* (3, с. 163);

– опис дій, які слід уважати героїчними (мужне протистояння попри об'єктивне переважання військової міці супротивника; здійснення подвигів заради захисту рідної землі (*Подвиг* – важлива своїм значенням дія; вчинок, здійснюваний у важких, небезпечних умовах; героїчний, самовідданий вчинок [48, Т. 6, с. 736]): *Під тиском найтяжчих обставин не одійшли вони на схід зі своїм великим товариством, що йому потім судила доля здивувати світ*

своїми подвигами (3, с. 163). Майстер слова створює образи народної жертовності «в добу історичного лиха», коли за «психологічного тиску й відкритого терору» [34, с. 23] більшовицької влади українці в часи протистояння фашистській навалі виявляють винятковий героїзм, захищаючи рідну землю;

– відтворення внутрішнього стану бійців, які протистоять ворогові (*гнів і сила бойового запалу* – вияв національної самосвідомості, захист «рідної батьківської землі»; згуртованість заради досягнення спільної мети – відстоювання самобутності народу – «уросли в землю», «встали як один»; лексема «земля» є символічним поняття у структурі громадянської спрямованості, є сакральним поняттям, надає силу чесній боротьбі проти ворога): *Як билися люди! ... Рідна батьківська земля умножила їх гнів і силу бойового запалу. Вони немов уросли в землю, і коли німці були вже зовсім близько, вони встали як один і пішли в атаку якраз проти середини грізного німецького валу* (3, с. 176). В однойменному фільмі «Україна в огні» описаний вияв героїзму воїнів відтворено в кіносеґменті, де створено на площині три напрями руху і світлотіні: праворуч чорна, виструнчена в ряди, бездушна німецька навала, посередині воїни з суворими обличчями і впевненими різкими рухами, мужніми поставами; праворуч зверху відтворено красиву українську землю як відгомін століть і джерело сили, що надихає бійців. Три напрями рухів створюють гравітаційний ефект сприйняття верху і низу кінокартини як єдиного простору (об'єднання народу проти ворога задля захисту рідної землі), водночас найшвидший рух відбувається в куті, де зображено ворога, створено ефект «швидкого падіння» в зону чорної безодні (викриття ідей нацизму як деструктивної й аморальної політики).

Звитягу (1. Перемога в бою, у війні. 2. Героїчний подвиг [48, Т. 3, С. 474]) і героїзм (1. Найвище виявлення самовідданості й мужності у виконанні громадянського обов'язку [48, Т. 2, С. 55]) розкрито в акцентуації на стійкості, вияву волі («незламна упертість»), національна риса щедрості в боротьбі

(«бойові щедроти»): *Немов цілі століття незламної упертості і бойових щедрот розкрилися раптом в Вернигорах, Труханових, Вовках і Якимахах* (3, с. 176). Апелюючи до прийому градації, кінорежисер уводить на рівні однорідного ряду власних назв (зокрема прізвищ) героїв, які об'єдналися в суворому протистоянні. У такий спосіб досягнуто ефект численності гідних захисників Вітчизни, їх згуртованості задля досягнення спільної мети – відстоювання права на національний розвій.

Образ зрадника українського народу розкрито через дії, що засвідчують знецінення громадянських настанов. Духовний занепад зрадника-дезертира в кінопрозі Олександра Довженка ословлено через категорію оцінки: «мерзотник», «зрадник», «дезертир», «відступник». Письменник протиставляє образи патріота й відступника через опис зовнішності, характеристику дій і створення емоційно-когнітивного образу (у кінопрозі мовна номінація не-патріота має виразно оцінний вимір – *нікчемна душа, мерзотна душа, перевертень, запроданець, Іуда, нечиста сила, гад*). Художній образ патріота описано з опертям на національно-історичний розвій українського народу, сакральність виконання громадянського обов'язку підкреслено суворістю вироку за відступництво – гнити в землі [46, с. 147–149].

Духовна ницість через втрату історико-культурної пам'яті й державницького мислення призвели до політико-ідеологічного невігластва, втрати навичок самоорганізації, нерозвинена національна самосвідомість, послаблений інтерес до історії державного поступу народу, як наслідок, ницість відчуттів, перевага особистісних інтересів, страх перед необхідністю відстоювати в боротьбі інтереси країни, розгубленість і не згуртованість задля національних інтересів: *(Сини Купріяна) У нас, тату, – генерал пропав. Застрелився, бодай його сира земля не прийняла... Розгубилися ми... Мости, тату, зірвані. Плавати не вміємо* (3, с. 96).

Петро Хутірний, ставши поліцаєм у рідному селі, втрачає моральні якості (людинолюбство, емпатія, щирість, відданість, доброта), смертельно поранив

батька. Образ зрадника, який перетворився на не-людину з моральної позиції, письменник висвітлює на фоні трагедії родоводу і країни. Саме нівеляція родинних цінностей і розхитування громадянської позиції призвели до зрадництва й переступництва молодого покоління.

Зруйноване буття українського народу як результат занепаду державницької ідеї спостерігаємо у відтворенні сюжетної лінії пересування до тилу представників влади на початку вторгнення німецьких загарбників і їх безпорадність.

Причини зрадництва, а також малодухості, що спричинили у воєнні роки розкіл української нації, кінорежисер правомірно пов'язує до втрати історичної пам'яті, нівелювання історико-культурними надбаннями:

– «грізна велика година життя народу», «складні часи народу» вимагають духовних дій «великих душ»; неусвідомлена громадянська позиція тих, для кого поняття, пов'язані з громадянською відповідальністю, залишаються гаслами, а не дієвими настановами: *У грізну велику годину життя свого народу не вистачило у них ні розуму, ні великості душі* (3, с. 37);

– кінорежисер через слова автора викриває несправжність громадянських відчуттів представників влади, які пересувалися подалі від військових дій до тилу; сфальшованість відчуттів (*духовно беззбройні* – відсутність громадянських ідеалів; *наївні й короткозорі* – нездатність у межах ідеологічно-політичних й історико-культурних понять зрозуміти міру громадянської відповідальності; *загубили присягу* – неготовність захищати країну через утрату сокровенного взаємозв'язку з історико-культурною матерією народу) і громадянська нечулість (*священна* (війна), пов'язувана з гаслами радянської влади, які нівелювали національні цінності) призвели до трагедії українського народу: *Серед перших ударів долі загубили вони присягу свою, бо слово «священна» не дзвеніло в їх серцях урочистим дзвоном. Вони були духовно беззбройні, наївні й короткозорі* (3, с. 37). Через використання прикметників *кишенькові, малодухі, короткозорі* актуалізовано риси особистості, яка має

несформовану громадянську позицію, неінтеризоване відчуття любові до рідної землі, Батьківщини, громадянського обов'язку захищати цінності країни, бути активним носієм культурно-історичних традицій народу. Спостерігаємо опозицію *патріот – зрадник / ворог*, що має реалізацію в громадянських настановах за оцінною шкалою.

Кінорежисер протиставляє дії представників влади і дії патріотів (селян, бійців, партизанів) через констатацію занепаду їхньої громадянської позиції, яка має вияв у нездатності критично мислити й осмислити «народну трагедію», уводить характеристику «нікчемності» на позначення нерозвиненості державницького мислення через «відомственну байдужість», «тупий формалізм», нездатність виробити спільне рішення задля об'єднання, допомоги тим, хто потребував цього, вияву мужньої позиції: *Пролітали вантажні машини різних снабів, воєнторгів, управлінь, постачань. ... Чимало серед них було нікчемних людей, позбавлених глибокого розуміння народної трагедії. Недорозвиненість звичайних людських відносин, скука формалізму, відомствена байдужість ... і тупий егоїзм котили їх на державних гумових колесах мимо поранених* (3, с. 45). Митець відтворює панораму трагічних днів початку вторгнення німецьких загарбників, коли виконання обов'язку перед Батьківщиною на основі єднання є нівельованим.

2.3.2. Художньо-естетичний вимір сімейних цінностей

Сімейні цінності співвідносяться з громадянською спрямованістю, оскільки батьки, для яких громадянські цінності є внутрішньою потребою, закладають у вихованні молодого покоління відповідні уявлення про культуру взаємин у родині й колективі; культуру праці й навчання; актуалізують причетність особистості до художньо-естетичної культури народу; шкалюють матеріальні, соціально-політичні (суспільний устрій, державницька національна ідея, громадянська думка) й духовні (система знань, політико-ідеологічні ідеали, моральний кодекс) потреби. У такий спосіб інтеріоризована потреба

виконувати громадянський обов'язок визначає подальші дії молодшої генерації. Закладені батьками цінності унеможливають негативний і деструктивний вплив на сформовану особистість громадянина аморальних учинків загалом, дій, що засвідчують зрадництво зокрема в соціальному середовищі зокрема.

У художньому мовленні Олександра Довженка сімейні цінності розкрито через поняття «родина», «родовід». Звертаючись до тлумачного словника, з'ясували, що *родина* означає «групу людей, що складається з чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом; сім'я [48, Т. 8, с. 593]. Синонімічним до номінації є слово «сім'я».

Слова *рід*, *родовід* містять фонову інформацію, реалізуючи значення «роду, покоління кого-небудь» [48, Т. 8, с. 593]; «походження, послідовність, історія поколінь певного роду» [48, Т. 8, с. 597], розкривають особливості взаємин і комунікації в родинному колі, зацентровують на вагомості пам'яті родоводу, що виписує історію народу:

- цінності родини (повага до батьків, дотримання традицій і творча їх реалізація);
- культура взаємин у родині, що формує активну соціальну позицію особистості (соціальна і моральна ціннісна актуалізація поведінки);
- позитивне ставлення до видів діяльності, творчий підхід до реалізації в праці;
- усвідомлення єдності родоводу й народу як найвищої цінності громадянина й умови культурно-історичного й державного поступу.

Кінорежисер звертається до художнього портрету («зображення зовнішності людини – обличчя, постаті, одягу та взуття, манери триматися, жестів тощо» [10, с. 165]), вияскравлюючи родинні образи. У кінопрозі Олександра Довженка художній портрет оприявлений як опис зовнішності і внутрішнього стану (вдача, якості характеру, настанови, внутрішні переживання, емоції), які перебувають у взаємозв'язку. Портрети в художньому мовленні наслідують природу романтизму, виконуючи функцію типізації.

Концептуально художні образи у творчості кінорежисера тяжіють до епічності, екранне їх вираження дозволило митцю відтворити тисячолітнє буття українського народу.

Образ батька в кіноповісті «Зачарова Десна» постає в естетично-художніх координатах «гордості духу», «працьовитості», «доброти» і «щедрості». Письменник у портретуванні вдається до прийому порівняння глибокого внутрішнього світу й гармонії портретних рис. Художній портрет батька побудовано з опертям на уявлення малого Сашка й далі за сюжетом досвідченого майстра про красу людини (внутрішня краса пов'язана з ідейною й моральною високістю, письменник підкреслює релігійність батька). Оцінка батька є максимально високою, дорівнює бездоганним якостям богів: *Багато я бачив гарних людей, ну такого, як батько, не бачив. Голова в нього була темноволоса, велика і великі розумні сірі очі <...> весь з якоюсь внутрішньою вищою освітою думок і почуттів. <...> З нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіятелів* (1, с. 185). Автор визначає життєвий шлях батька, вартий наслідування.

Родовід у кінопрозі представлено в образі діда Тараса: *... А Тарас брав мене на руки і розповідав про Десну, про трави, про таємничі озера...* (1, с. 181). Виписано естетичні характеристики сімейних цінностей, де одним із чинників, що визначає його безперервність, є передавання культурно-історичної інформації молодому поколінню, а також досвід відкриття краси світу, захоплення природою, вияв уваги до тваринного й рослинного світів, бо бережливе ставлення до природи неможливе без екологічного виховання. Виховання малого Сашка спостерігаємо через оповіді мудрого діда Тараса, який відкривав чарівність довкілля.

Художній образ діда Тараса побудовано з опертям на моральні дескриптори, використано портретну деталь, що вказує на суголосність зовнішності і мовлення із внутрішніми якостями: *А голос у нього був такий добрий, і погляд очей, і величезні, мов коріння, волохаті руки були такі ніжні,*

що, напевно, нікому й ніколи не заподіяли зла на землі, не вкрали, не вбили, не одняли, не пролили крові. Знали труд і мир, щедроти й добро (1, с. 181).

Характеристика дій діда Тараса засвідчує їх відповідність заповідям, констатуємо релігійність українського народу, яка має вияв у добродієчному проживанні, творенні культури й історії, самодостатності

Образ матері представлено берегинею роду, матір'ю, яка виявляє високі духовні якості, виховує дітей своїм прикладом працьовитості, щедрості, любові, є носієм художньо-естетичної культури народу.

Портрет захисника рідної землі змальований в етичних координатах. Прикладом можуть слугувати художній образ воїна Василя Кравчини, моральним і політико-ідеологічним імперативом для яких є виконання громадянського обов'язку – захист рідної землі, збереження культурно-історичної спадщини. У кіноповісті «Україна в огні» образи воїнів відтворено в русі, зокрема Василь Кравчина в діалозі з Олесею Запорожець схарактеризований як високоморальна особистість, дотримується гуманних основ у міжособистісних стосунках, що ословлено обітницею бути вірним, захищатиме родину: *Стежка назад до тебе одна, один є шлях. Шлях героїства. Треба бути героєм і ненавидіти ворога* (3, с. 60).

Під час війни дії Василя характеризують його як безстрашного бійця, який має сформовану громадянську спрямованість, виявами якої є:

– турботливе і відповідальне ставлення до рідних і до тих, хто поруч; вірність обітниці: *Не забуду ні тебе, ні твоєї хати, ні криниці під вербою... Яка б ти не була, я вернусь до тебе. Хай ти будеш чорна, і хвора, і понівечена ворогом, хай посивієш ти від горя і сліз і побіліє твоя коса, <...> ти зостанешся для мене прекрасною, як зараз прекрасна ти* (3, с. 60);

– самовіддана любов до рідної землі, народу, Батьківщини, що вможливорює вияв героїзму при захисті країни; героїзм також пов'язаний з інтеріоризованою цінністю – національною самосвідомістю, що виявляється в готовності відстоювати права і свободи свого народу;

– усвідомлення державницької ідеї.

Кінорежисер, оприявнюючи портрет захисника рідної землі, згуртованість спільною ідеєю передає через панорамні картини протистояння з ворогом: *Не раз і не два гомоніли вони з ворогами в гучних кривавих бесідах. Багато ворожих кладовищ лишали вони за собою і самі **полягали в великому числі, прийнявши чесно труд і страх боїв і саму смерть*** (3, с. 45).

Звернення до художнього образу Олесі Запорожець надає змогу виокремити такі смислові актуалізатори:

– шанобливе ставлення до членів родини, любов до народу, патріотизм (Олеся наприкінці сюжету проводить братів на війну);

– суспільні й індивідуальні цінності української дівчини не суперечать, про що свідчить її моральність, яка має вияв у переконаннях (вірність обітниці Василеві, дотримання шляхетності в особистісних стосунках) і вчинках (утеча з полону, повернення до рідного села, продовження боротьби як внутрішній імператив громадянської дії);

– дотримання культурно-історичних традицій: *А **вишивки** Олесі висіли на стінах під склом в європейських музеях: в Лондоні, в музеї Альберт-Вікторія, в Парижі, в Мюнхені і Нью-Йорку, хоч вона про це й не знала* (3, с. 10);

– вихованість і працьовитість (культура праці): *Учила мати її всьому. Була Олеся тонкою, обдарованою натурою, тактовною, доброю, **роботящою і бездоганно вихованою хорошим чесним родом*** (3, с. 10).

Кінорежисер, протиставляючи риси зовнішності Олесі Запорожець, зрослої в рідному селі, і втеклої з полону, підкреслює красу внутрішню, що має вияв у любові до родоводу й рідної землі, сили духу, волелюбності, пор.: *Вона була **красива і чепурна*** (3, с. 10) / *Вона була вже **не красива, не молода, не чорнява**. У неї було сиве волосся і брудні, вимучені руки, з усіма слідами холоду, голоду, лісу, байраків, земляних ям і нужди* (3, с. 107).

Протиставлення фізичних портретів Олесі Запорожець зміщує головний акцент на справжню красу – внутрішню – людини, яка перебуває в тісному

взаємозв'язку з родоводом і рідною землею: *Вона йшла додому. Сила, що несла її на схід, на **Україну**, була надзвичайна. Її несла мудра невмируща воля до життя роду, оте велике й найглибше, що складає в народі його вічність* (3, с. 107).

Пам'ять про батьків, родовід стає запорукою безсмертя народу: *Безсмертя народу почувалося тут, на могилках, в отсій давній зміні людських поколінь. Тут сиділа і лежала сама неначе історія. На присипаних свіжою землею утратах, серед низесеньких горбочків далеких сивих пращурів <...> Це був уже новий світ, нова дійсність серед старої природи на руїнах старих розвалених хат, у старій, землистій одежі, немита* (3, с. 180) – письменник розглядає історію як відтворення безперервної боротьби за поступ народу, безсмертя уможливлене через вияв героїзму, готовність на самопожертву: *О час! Великий, мудрий художник! Ти несеш на своїй палітрі не тільки сивизну нашу, чи задерті кирти, чи короткозорість нашу, чи випадкові часом ознаки наших героїств, а щось незмірно більше, глибше і велике, що складає в блакиті майбутнього блискучої краси трагедійний портрет безсмертного нашого народу* (3, с. 108). Портрет українського народу Олександр Довженко моделює з опертям на образи українців, що разом творять історію, переживають життя і смерть як спільну долю. Портретні деталі також вказують на духовне безсмертя українського народу, самодостатній його розвій, що лунає піснею, щедрим культурно-історичним спадком.

2.3.3. Культурно-історична реляція громадянського самоусвідомлення в українській народній пісні

Вербалізація духовно-національного досвіду народу має відображення у його культурі. Потужним чинником трансляції фонових знань, а також відображенням ментальності є народна творчість, у якій пісня (словесно-музичний твір, призначений для співу [48, Т. 6, с. 544]) становить український музичний феномен. Олександр Довженко, звертаючись до історії українського

народу, пов'язує її з пісенною творчістю: «Українська пісня – це геніальна поетична біографія українського народу» [Щоденник].

Громадянське самоусвідомлення полягає в інтеріоризації цінностей, які визначають ставлення до країни, подальші дії, спрямовані на її захист. Такими цінностями, зокрема, є геральдичні символи, які відтворюють історико-культурну інформацію. Геральдичні символи України відтворюють глибокий державотворчий поступ, визначають філософію свого поступу (Державний Гімн України, Державний Прапор України, Державний Герб України, атрибути державної влади – клейноди гетьмана Івана Мазепи). Громадянська спрямованість має вияв у повазі до державних символів країни, серед яких окрему увагу звернемо на Державний Гімн, оскільки в кінопрозі Олександра Довженка народна пісня уведена до сюжету на рівні розмірковувань про долю країни і громадян, осмислення історико-культурних подій, передає через естетичні координати культуру пізнання світу. Державний Гімн України (славень) затверджено 15 січня 1992 року; пісня «Ще не вмерла Україна, і слава, і воля!» (слова написав Павло Чубинський, музику створив церковний композитор Михайло Вербицький). Стосовно композиторського рішення наголосимо на тому, що Михайло Вербицький, композитор духовної музики, створив музичну основу для патріотичної пісні України – літургійний початок (алілуя, розспів), що створює величний образ країни, актуалізує одночасно емоцію драматизації і вольового імпульсу, життєрадісності, рішучості. Духовна основа є спільною Державного Гімну України й духовного гімну України. Текстові аранжування пісні на слова Олександра Кониського («Боже великий, єдиний, нам Україну храни» створив Віктор Матюк (1907 р.); Кирило Стеценко й Олександр Кошиць (1910 р.); композиторське рішення Миколи Лисенка, що визначає імперативом історико-культурний поступ відповідно до духовних настанов (православ'я). Спільними словами-символами для Державного Гімну України й духовного гімну України є такі: *молитва, просвіта, воля, доля*.

Текст патріотичної пісні, яка стала Державним Гімном України, зацентровує на діях громадянина, який має відповідально ставитися до виконання громадянського обов'язку. Порівняння оригінального тексту Павла Чубинського й сучасного формату дозволяють висновкувати про те, що в оригінальному тексті переважали прецедентні імена персоналій, гетьманів, які здійснили вагомий унесок у боротьбі проти ворогів, їхній життєвий шлях стає зразковим для наслідування: *Наливайко, Залізник і Тарас Трясило / Кличуть нас із-за могил на святе діло. / Ізгадаймо славу смерть лицарства-козацтва, / Щоб не втратить марне нам свого юнацтва* (Павло Чубинський). У сучасній редакції Державного Гімну України (1990) прецедентні імена вказують на обшир території держави (*бій кривавий від Сяну до Дону, / В ріднім краю панувати не дамо нікому; Чорне море, дід Дніпро, Карпати, стени*) і єдність українців у боротьбі з ворогами. Символом стає слово *пісня*, оскільки є узагальненим поняттям мовно-музичного осмислення дійсності і свого буття: *А завзяття, праця щира свого ще докаже, / Ще ся волі в Україні **піснь гучна** розляже* (текст Державного гімну України).

Пісня є вагомим чинником трансляції історико-культурної інформації, визначає морально-етичні настанови, відтворює характери-образи, яких слід наслідувати молодому поколінню. У кінопрозі Олександра Довженка через народну пісню передано народний побут, звичаєвість, філософію пізнання, осмислення власної історії. Зважаючи на жанрову специфіку кінопрози зміст епізодів у сюжеті набуває свого розвитку через зіставлення слова й музичного тексту, ладової гармонії народнопісенних і народно-танцювальних мелодій. Пісенний настрій та інтонація української пісні відтворює національний дух, виповнює епізоди-картини патріотичною ідеєю.

Наскізною об'єднувальною піснею в кіноповісті «Україна в огні» є пісня «Ой піду я до роду гуляти»: *У садочку біля чистої хатини, серед квітів, бджіл, дітвори та домашнього птаства, за столом у тихий літній день сиділа, мов на картині **родина** колгоспника Лавріна Запорожця і тихо **співала** «Ой*

підру я до роду гуляти». Це була пісня материна (3, с. 4). Традиція співати родиною є усталеною, письменник створює яскраву картину українського побуту, де культура співів стає життєвою настановою, де основні характеристики й інтонаційно-музична палітра відтворюють культурно-історичні реляції. У наведеному фрагменті виокремлюємо стягнення: цінність родоводу (*родина колгоспника Лавріна Запорожця*) і визначальна роль матері-берегині (*пісня материна; Діти дивилися на свою добру матір і величали її*) (3, с. 4).

Мудрість народу передано через розвиток художнього тексту пісні, а також почергове поєднання напруженого, драматичного, ліричного, спокійного й піднесеного, динамічного, енергійного темпу. *Пісня була весела і журна одночасово, як і життя людське* (3, с. 4). Аудіальний супровід спостерігаємо в однойменному фільмі «Україна в огні» (1943; 2016 (режисер Ігор Лопатенко)), де кіноетюд виконання пісні представляє образи членів родини, який утілює на рівні інтонаційно-чуттєвого виконання власний досвід, а також самоідентифікацію.

Традиція народного співу об'єднує народ, також традиційним стає пісенна творчість не лише у виконанні й наданні метро-ритмічних інновацій, але також насичення пісні новими образами або відчуттєве поглиблення образу, віднайдення художніх вирішень через образотворчі засоби: *І дочка Олеся – всьому роду втіха. Тиха, без єдиної хмаринки на чолі, майстриця квітів, чарівних вишивок і пісень. Всі співали* (3, с. 5).

Характерними ознаками української народної пісні є естетико-художнє перетворення у музичній тканині, коли в музикальний лад роковує життєвий задум, визначає настанови, наприклад, напруження, речитативний ліричний вимір визначають міру туги народу за образами-героями, передають через інтонаційно-образні засоби досвід переживання втрати синів і дочок Батьківщини, втрати людської; вольовий, героїчний настрій відтворює закличність до об'єднання проти загрози існуванню й розвою «роду багатого».

Українська пісня в музичних образах утілює поняття *добра / зла, багатства (на щедроти) / нищості, правди (істини) / неправди (лихварства, омани)*. На початку сюжету художнього твору «Україна в огні» й наприкінці містить кіноетюди, де пісенна творчість відтворює досвід українського народу пізнання понять *багатий / щедрий* як суголосних. Прикметну якість щедрості українці пов'язують зі вдачею, а також чесною працею. Побажання чесної праці, бути господарем втілені в пісні «Щедрий вечір», відтворені в традиції щедрювання у вечір напередодні наступного року.

Духовні надбання українського народу відтворюють ментальні реляції щирої праці, яка забезпечує щедре господарство; багатою є та людина, яка є щедрою на добрі справи, тому й рід її буде багатим і не перериватиметься, багатим буде той народ, який пам'ятає історію й об'єднується перед загрозою його екзистенції: *«Ой, у мене увесь рід багатий. А у мене увесь рід багатий. Сюди-туди – он куди, увесь рід багатий»*, – співала Тетяна, зворушливо хитаючи головою у такт своїй пісні (3, с. 4). Прийом повтору визначає моральний імператив, що рід багатий, бо має щедрі душі; господарі працюють щиро, тому мають чесне багатство. Прийом словесного повтору у виконанні пісні стає імпровізієним музичним повторенням основного мотиву (що можемо спостерігати у фільмованому творі). Через українську народну пісню «Ой, у мене увесь рід багатий» спостерігаємо наскрізний розвиток образу господаря, члена родини, які згуртовують рід, відповідно, об'єднують на спільній самоідентифікації громаду, моральний імператив визначає патріотичні настанови.

Народний спів панорамно відтворюємо наприкінці кіноповіді «Україна в огні», де громадянський обов'язок героїня (Олеся) визначає *«бути щедрим на кров і вогонь»* у складні часи протистояння народу з загальною бідною. Єдність роду визначає рівень згуртованості народу у складні часи боротьби за продовження історико-культурного розвитку: *Був вечір. І була ніч. А рано-вранці*

Олеся знов проводжала на війну весь свій рід, аби ніколи не подумали лихі люди, що не був він щедрим на кров і вогонь, послані йому ганебною історією Європи (3, с. 183).

Пісня через інтонації національного фольклору виконує роль народного духу народу, формований століттями історичного розвою (*зійшлися століття*): *Неначе зійшлися століття простої народної любові, що сіє дітей на нашій родючій землі. Зійшлися століття горючих прощань української дівчини-жінки, оспіваної в журних піснях народу (3, с. 17).*

«Журні пісні» українського народу мають глибоке екзистенційне підґрунтя. Звернення до Словника української мови дозволяє встановити таке значення слова *журний* – який тужить, сумує, журиться; сумний, зажурений, печальний [48, Т. 2, с. 549]. Журні українські пісні мають специфічну образно-інтонаційну модальність, яка пов'язана з наскрізною суб'єктивною лірико-психологічною мелодійною лінією. У такий спосіб мелодійний лад передає через естетичні координати музичного твору досвід народу у переживанні трагедії, втрати, боротьби, протистояння, а також такі глибокі відчуття на рівні стосунків у родині і високої культури побудови стосунків загалом, як любов, прощання, розлука. Через образну психологізацію музичні мотиви, ліричні мелодико-ритмічні зміни пісні уможливають гармонійне поєднання мінору й мажору (порівняймо подібне звучання при імпровізованому звучанні бандури, що становить естетику звукового образотворення), що дозволяє передати через високохудожній музичний образ відчуття конфліктів, динаміки соціальних змін, трагедійного досвіду в боротьбі за збереження самобутності: *Поїзд співав недолю по степах, по горах, по долинах: / Усі гори зеленіють. / Тільки одна гора чорна. / Тільки одна гора чорна. / Там орала бідна вдова. / Чорна хмара наступала, / Сестра з братом розмовляла. У товарних вагонах співають дівчата, притулившись одна до одної. Ой братику, голубоньку, / Прийми діток на зимоньку (3, с. 68).* Пісня актуалізує історичну пам'ять народу, становить емоційно-відчуттєвий відгомін часів, коли народ перебував у протистоянні з

ворогом (*гора чорна, чорна хмара, бідна вдова, сестра і брат* – період татаро-монгольської навали; передавання невимовного горя, яке завдали вороги родинам через актуалізацію негативної конотації ахроматичного кольору *чорний*, тобто який завдає лиха, страждань, призводить до смерті; значний за кількістю; лихий за намірами). Пісню співають українські дівчата, яких насильницьким способом у період війни 1939-1945 рр. вивозили на примусові роботи до Німеччини (історична пам'ять апелює до близько 1,5 мільйона вивезених робітників на примусові роботи). Уживання в сюжетній оповіді локативів *по степах, по горах, по долинах* досягає ефекту народного голосіння засобом виконання пісні, відтворює глибину страждань усього народу, використання метонімії *поїзд співав* підкреслює суголосність почуттів українських дівчат. Історико-культурна реляція біди для народу знаходить відображення в цій пісні на рівні куплетно-варіаційної форми виконуваної народної пісні: *співають дівчата, притулившись одна до одної*.

Кінорежисер Олександр Довженко уводить динамічний образ думи-пісні, зображаючи Христю, яка розмірковує про свою долю через пісенний образ: *Співала й Христя і, співаючи, думала гірку свою думу. Розтерзану її душу мучили горе і зло на недолю, на весь проклятуцій світ* (3, с. 68). Кінорежисер обирає думу, у фільмованому творі спостерігаємо мінор із трагедійним звучанням. У такий спосіб *дума* – народна ліро-епічна пісня – стає осмисленням усього народу трагедії, з якою стикається, синкретична музично-вербальна основа думи визначає поемність у розлогих думках героїні. Сміслові навантаження народної думи в розглядуваному контексті стає більш глибоким, нашаровує додаткові смисли через художні відповідності вокального супроводу пісні. Історико-культурна реляція полягає в нашаруванні історичних фактів, які становлять трудну путь народу, об'єднуючи його в боротьбі, вияві поваги до історії народу, осмисленні тих подій, що пережили попередники, ознайомлення з когнітивно-чуттєвим досвідом подолання труднощів та емпатійне переживання його. Досвід звитяги народу, а також на рівні світогляду

осмилення й подальша інтеріоризація (визнання внутрішньою потребою) цінності збереження історичної пам'яті.

Осмилення долі спостерігаємо в рядках пісні: *Летіла зозуля через мою хату, / Сіла на калині та й стала кувати* (3, с. 69). Уявлювана художня пантоніма зозулі, національного символу провидиці долі, живописне музикальне звуконаслідування пташиного співу, оживлення природи шляхом використання орнітонімного образу української лінгвокультури, осмислено в умовах неволі народу, коли сама історико-культурна путь його перебуває на межі знищення. Відповідно, спостерігаємо динаміку народнопісенного образу *калини*, де відбувається стягнення на рівні єдності: *родовід / народ; хата / села (грумади); мала батьківщина / Україна*.

Українська пісня в кіноповісті «Україна в огні» стає інструментом внутрішнього опору ворогові, коли музична інтерпретація музичного твору й мовна інтонація відображають загальну ідею волі народу. Громадянський мотив полягає у непорушній стійкості ворогові на рівні антиномії *смерть (могила) / життя (пісня); чайка (мати) / чаєнята (діти, родина): З одної **могили** тихо підносилася вгору пісня про горе. І не про людське, цур йому, гіркому та некрасивому, а про горе чайки-небоги, що давно-давно колись вивела була чаєнята при битій дорозі* (3, с. 69). Підкреслимо оригінальне авторське рішення із живописно-музичного відтворення сили протистояння народу, де письменник підкреслює, що співали приречені на смерть закатовані українці не про людське горе, а про горе чайки. Констатуємо стягнення образів *чайка / Україна; чанята / українці*. Динамічний музично-пісенний образ чайки-небоги втілює одночасно невимовні страждання закатованих українців, їхню стійкість у протистоянні з наглою смертю й одночасну ліричну опоетизовану пісенну думку.

Імпровізація в осмиленні змісту української народної пісні спостережувана в апеляції до чумаків, ідеться про поемну оповідь історії народу, насправді моделюється сюжет відповідно до подій другої світової

війни: *Про далекі чумацькі шляхи і про веселих, безжурних ніби чумаків, що все співали собі, за волами йдучи, та й зігнали чайку, чаєнят забрали* (З, с. 69). Інтонації задля передавання жорстокості, бездушності ворога сповнюють додатковим змістовим значенням текст пісні, що спонукає до переосмислення рядків: *Як билася чайка об дорогу, як припадала вона до сирій землі, як жалібно благала співців подорожніх: «Ой верніть мені чаєнята, я їх рідна мати».* *Над табором стояв солодкуватий трупний сморід і великий невимовний смуток* (З, с. 69).

Пісня є для українського народу думкою, відтворює картину світу через абстрактні образи, насичені емоційно-когнітивним смислом. Олександр Довженко до сюжетної історичної лінії уводить факти утискань громадянських прав українців, оприлюднює в діалогах воїнів, які оповідають про систему каральних таборів Радянського Союзу, у фільмованому творі відображає з допомогою прийому ахроматичних зболених нарисів-спогадів, що символізують не-життя: – *Гарно співає недоля, – тихо сказав Заброда. – По собі знаю. Співав я оце в Сибіру по ночах, ой як співав! Де той і голос брався. Було, всі люди плачуть* (З, с. 71). Стягнення пісня / недоля знаходить свій художній вимір в естетиці відтворення драматичного етапу в розвої українського народу (розкуркулення в 30-ті рр. ХХ ст. селян, складні умови перебування в концтаборах Радянського Союзу, зокрема Сибіру).

Через засоби кінематографу митець відтворює романтичне світосприйняття народу, причому цей романтизм відтворює глибоку філософську думку на основі узагальнення власної історії через чуттєве переживання, тому цей романтизм є правдивим. Саме через уведення фольклорного багатства (міфопоетичні уявлення, історичні роздуми, етичні імперативи в пісенній творчості) поетика кінопрози Олександра Довженка відтворює величний образ краси і величі українського народу, екранний вимір апелює до його епічного буття, вираженого через емоційно-метафоричні деталі фольклору.

2.3.4. Етичні координати життєвого шляху громадянина в художньому доробку кінорежисера

Фахова реалізація співвідносна в літературній творчості письменника з поняттям *долі* (позначення ходу подій, життєвого шляху, перебігу ситуацій, які не завжди можна побороти; ситуацій, яким людина підвладна) [48, Т. 2, с. 360].

Письменник розмірковує над долею власною крізьчасово, пов'язуючи її з долею родоводу, з глибокою повагою ставиться батьків, які прожили життя у «тяжкій праці», визначає працю як найвищий вимір краси людини, підкреслює взаємозв'язок чесноти й таланту: *Було в минулому житті моїх батьків багато плачу, темряви й жалю. Неясні надії й марні сподівання знаходили собі могили в горілиці й сварках. А найбільш, чого їм відпустила доля, – роботи, тяжкої праці. Всі прожили свій вік нещасливо, кожен по-своєму – і прадід, і дід, і батько з матір'ю. Так, ніби всі були народжені для любові і мали всі талант до неї* (1, с. 212).

Громадянин через актуалізацію соціальної рефлексії (оцінювання свого місця в системі соціальних зв'язків, а також подальше визначення свого фахового поступу відповідно до громадянського обов'язку [17, с. 35–38]) реалізує свою значущість через відповідні цінності, орієнтири, осмислює соціальний і життєвий досвід, реалізує ціннісну реалізацію з позиції фахового розвитку. Художня мова окреслює естетику вибору громадянина. Письменник уводить прийом внутрішнього монологу, ословлюючи розмірковування, визначає громадянську ідентифікацію через апеляцію до долі людини, для якої громадянська позиція має вияв насамперед у реалізації соціальної й професійної позиції: *... Я добре зрозумів, що бездоганність людська є, дійсно, в більшій мірі ділом удачі і щастя, аніж наслідком чеснот. Ніколи не треба забувати про своє **призначення** і завжди пам'ятати, що **митці покликані** для того, аби **показувати людям, що життя прекрасне**, інакше люде давно би вже зневірилися в цьому* (1, с. 195).

Розмірковуючи над змістом культуротворчої діяльності митця, письменник апелює до осмислення окремих подій у контексті переживання народу: *При спогляданні лиха здалось мені на одну якусь мить, що загибає не село моє, а весь народ. Чи може бути щось жахливішого в світі?...* (1, с. 195). Шкалування виміру переживання за долю народу є, на глибоке переконання, імперативом митця-патріота, бо саме через засоби мистецтва творець має відтворити духовні надбання народу, змодельовати через художнє ословлення чуттєво-емоційний і філософський складники ментального образу (поняття *краса, щастя, радість, драма*), виробляти культуру естетичного сприйняття довкілля – рідної землі, культуру художнього сприйняття через поетику образів: *... Нема у нас сили і ясності духу проїнятися щоденним розумінням щастя життя, мінливого в постійній драмі й радості, ... так багато краси марно проходить мимо наших очей* (1, с. 195).

Письменник майстерно поєднує сюжетні лінії словесного й образотворчого мистецтв, рух думок асоціює з невпинним рухом хмар у просторі, води в річках, життя і багатогранні картинні образи рідної природи взаємопов'язані в осмисленні кінорежисером сенсу життя людини і його творчої реалізації: *Картини плвуть, линуть води Дунаєм, Десною, весняна вода на Десні, Дунаї. Хмари по небу плвуть вибагливо й вільно і, плвучи в просторах голубих, вчиняють битви і змагання в такому числі, що коли б одну тисячну долю судилось приборкати і поставити в ясний книжковий чи картинний ряд, недаром би я жив на світі...* (1, с. 192).

Митець апелює до настанови батьків, яких уважає наставниками, пов'язує роздуми про життєвий шлях із настановами батьків: *У виконання вічного закону життя, схиливши сиву голову під північним небом, шапку знявши й освятивши мислі мовчанням, повертаю я прибитий журбою талант свій до нього (батька), нехай продиктує свій заповіт.... І я ледве чую його: «Діточки мої, соловейки, творіть добро людям. Так мало добра»* (1, с. 195).

У кіноповісті «Зачарована Десна» соціальна актуалізація відтворена на рівні мистецької реалізації. Письменник окреслює естетичні координати художньої творчості, осмислює історію українського народу через власний життєвий і творчий шлях, уводить прийом крізьчасового перетину. Однією з визначальних естетичних настанов кінорежисера є необхідність усвідомлення того, що саме історико- й соціокультурні традиції закладають основу для становлення митця, а також подальшого творчого їх продовження, перетворення: *Ніколи не треба забувати про своє призначення і завжди пам'ятати, що митці покликані народом для того, аби показувати світові насамперед, що життя прекрасне, що само по собі воно є найбільшим і найвеличнішим з усіх мислимих благ* (1, с. 13).

Культура праці в оповіді письменника має основою мистецтво оброблення землі (аграрна культура), що спостерігаємо в українських календарно-обрядових піснях, які відтворюють трудовий досвід народу, культуру побуту. Кінорежисер апелює до досвіду українського народу, який став чинником подальшого промислового поступу. Мистецтво в тій чи тій фаховій діяльності письменник зображає на рівні ідеалу. Прикладом може слугувати прийом синестезійного опису захоплення від праці косаря (*косар* – той, хто косить траву, збіжжя тощо [48, С, Т. 4, с. 304]). Клепання коси перед косовицею Сашко сприймає «як найчарівнішу музику». Митець, споглядаючи свій життєвий шлях, цю музику визначає як музику життя й добра, праці: *Високий чистий дзвін коси передвіщав мені радість і втіху – косовицю. Я пам'ятаю його з самого малечку* (1, с. 181).

У кіноповісті «Зачарована Десна» представлено художній образ землероба-хазяїна, для якого майстерність дорівнена до мистецтва. Культура праці в художній кінопанорамі представлена через поняття «краса праці», яку в термінах культурології й ергономіки можемо інтерпретувати як культурний сценарій трудової діяльності, високу культуру організації праці, усталену у

відповідних історичних умовах, детерміновану соціокультурними особливостями.

Рефлексія дитячих переживань визначає життєво значущим поняття краси праці (людина красива, коли чесно і багато працює): *Часом і досі ще здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь кому під моїм вікном, я зразу помовчав би, подобришав і кинувсь до роботи* (1, с. 181). Працелюбність є однією з громадянських цінностей. Закладена з дитячих років, накреслює фаховий поступ, уможлиблює самореалізацію.

2.3.5. Модель мовної особистості та її роль у транслюванні дескрипторів самобутності нації

Структура мовної особистості охоплює вербальний, лінгво-когнітивний і діяльнісно-комунікативний рівні [22; 44; 47, с. 315; 75, с. 222]. Рівні мовної особистості громадянина мають відповідні реляції:

– вербальний рівень (рівень володіння мовою задля здійснення комунікації; лексикографічна грамотність (знання визначень понять, пов'язаних із культурно-історичною й політико-ідеологічною галузями). Мова йде про знання про державний устрій, соціальні процеси, культурно-історичні чинники, становлення й розвиток державницької ідеї в Україні, перебіг внутрішньої й зовнішньої політики України, змісту Конституції України (1996 р.), виборчого закону, права й обов'язки громадянина України, визначені Конституцією;

– лінгвокогнітивний рівень (сформованість мовної картини світу, де поняття, пов'язані зі змістом громадянської спрямованості, рефлексовані й інтеріоризовані, набувають додаткових смислів);

– діяльнісно-комунікативний рівень (сформованість суспільних і моральних цінностей громадянина, що мають вияв у громадянській спрямованості: патріотичне відчуття, рефлексія причетності до культурно-історичної спадщини, активне творче перетворення художньо-естетичних надбань нації, розвинення національної самовідданості; уміння висловлювати

думку з того чи того соціального / політичного питання). Готовність до громадянського самовизначення, що засвідчує вияв соціального мислення особистості, як-от: активна громадянська позиція, обґрунтування політико-ідеологічних пріоритетів у взаємозв'язку з державницьким поступом української нації, розуміння соціально-політичних механізмів й активна участь у їх реалізації.

Письменник порушує питання «народної трагедії», яка полягає в перериванні державності через історичні обставини «25 років». Нівелювання української державницької традиції в умовах радянщини призвели до часткового заперечення сформованих протягом століть політико-ідеологічних надбань українського народу, гальмування поступу у формуванні відповідного понятійного апарату політичної культури, що мало вияв у знеціненні україноцентричної державницької традиції, збіднення внутрішньої форми понять, пов'язаних із політичним дискурсом: *І ніхто не став їм у пригоді з славних прадідів історії, великих воїнів, бо не вчили їх історії. Не помогли й близькі рідні герої революції, бо не шанували їх пам'ять у селі* (3, с. 37). У наведеному фрагменті письменник у розмірковуваннях про причини низької політичної культури на початку вторгнення німецьких загарбників в Україну українського народу загалом і представників влади зокрема апелює до важливого чинника, як-от: втрата історико-культурного поступу через агресивний вплив іншої держави, яка позиціонувала чужі для України гасла й державницькі ідеали. Звернення до історії народу (ідеться не лише про історичні оповіді, але також про художньо-естетичну оповідь через мистецьку народну творчість) розгортає життєві сценарії героїв, дії засвідчили риси стійкості й мужності задля захисту державних інтересів країни; відтворює історико-культурні події, які необхідно переосмислити, над якими слід розмірковувати задля врахування досвіду поступу й похибок, що забезпечить активний державний розвій народу («славні прадіди історії»).

За низького рівня громадянської відповідальності поступово втрачається зв'язок між поколіннями, відчуття необхідності служіння народу («типова безвідповідальність», «урочиста заборона – бути бездіяльним», «святість заклику» – служіння в інтересах народу, дотримуватися ідеалів свободи й соборності»): *Звиклі до типової безвідповідальності, позбавлені знання урочистої заборони і святості заклику, мляві їх натури не піднялися до висот розуміння ходу історії, що кликала їх до велетенського бою, до надзвичайного* (З, с. 37). Переривання державницької ідеї унеможливорює подальший «хід історії», оскільки сам історичний поступ народу є «назвичайним», задля забезпечення поступу необхідні зусилля народу, соборність, готовність за потреби стати до «велетенського бою». Кінорежисер встановлює закономірність того, що на героїчні дії здатен громадянин, для якого україноцетрична традиція є не сфальшована хибними закликами і сприйнята як етнонародна, витлумачена з позиції радянськості як агресивно-деградаційна, а така, що втілює державницьку ідею народу.

У діалозі привітання / побажання констатуємо загальнокультурні сценарії, що визначають культуру спілкування, загалом створений етикет спілкування, який вимагає дотримання певних норм, співвідносних із поняттями гуманності, взаємодопомоги, об'єднання. Одним із визначальних критеріїв вияву культури спілкування є гуманність, що має вияв у доброзичливому ставленні один до одного, що наповнює міжособистісний простір буття моральним змістом.

Наскрізною є релігійна комунікативна лінія, де взаємини між людьми побудовано з опертям на християнські настанови, що знайшло послідовне відображення у формулах етикету загалом, індивідуальній комунікативній стратегії зокрема. Імперативом етикетних формул української культури спілкування є повага один до одного, прагнення порозумітися задля віднайдення спільного рішення, готовність допомогти, побажання апелюють до милості Божої, що свідчить, з одного боку, про вияв релігійної мовної

особистості, з іншого, – засвідчують інтеріоризацію на рівні внутрішнього переконання в дотриманні заповідей.

Наведені в кінопрозі Олександра Довженка етикетні висловлення виявляють сакральні образи, прототипні характеристики Бога через акціональні вияви [43, с. 158]. Слово Бога в українській мовній свідомості відповідно до християнської традиції категоризує ідею здоров'я, щастя, добра, долі [43, с. 158], тому має виразно акціональні життєтворчі потенції. Вітання засвідчує християнське світобачення, визначаючи простір «святої дії» Бога у формулах етикету. Такі етикетні формули відображають релігійну – християнську – світоглядну картину українців, їх внутрішня форма відтворює на емоційно-когнітивному рівні світобачення присутність Бога в усьому й навколо, детермінацію його усемогутньої сили [58, с. 210–211].

Усесильність волі Бога послідовно на морфологічному рівні виражено дієсловами у формі імперативу або побажання – звернення до Бога: *хранити (сохранити), здравствувати, помагати, помилувати, спаси (спасибіг, спасибі)*. Відчуттєве екзистенційне визнання абсолютної волі Божої сили і Слова має також вираження через абстрактні лексеми *добро, ласка, милість, щастя*. Національно-культурна специфіка етикетних формул знаходить відображення в кіноповісті Олександра Довженка: *І ось відчиняються ворота, **мати хреститься і щось проказує**, коні рушають – ми їдем. Я не оглядаюсь. Коло хати мати – зозуля кує мені розлуку. Довго-довго, не один десяток років буде проважати мене мати, дивлячись крізь сльози на дорогу, **довго хреститиме мені слід і стоятиме з молитвами на зорях вечірніх і ранішніх**, щоб не взяла мене ні куля, ні шабля, ні наклеп лихий* (1, с. 196).

Релігійна екзистенційна основа у структурі менталітету українців (вербальний, емоційно-когнітивний і філософський рівні) мають реалізацію у внутрішній формі, де значення невідворотності вищої сили, її справедливості і водночас суворості покарання людини, яка вчинила переступ. Розмірковуючи над узаємозв'язком усвідомлення громадянського обов'язку й поведінкою,

кінорежисер зацентровує увагу на духовно-особистісному культурному кодi, коли світогляд представника української лінгвокультури системно охоплює релігійний, естетичний і філософський виміри. Християнські уявлення в духовній культурі українського народу реалізовані в релігійному етнокодi, де лексеми й концепти «душа» і «Бог» визначають емоційно-духовний простір в екзистенційному діалозі.

Художній простір кінопрози Олександра Довженка позначений активним функціонуванням сакральної лексики, тематично й сюжетно співвідносної з громадянською спрямованістю носія української культури. Магічні вербальні мікротексти в кінопрозі поєднують християнські і язичницькі уявлення українців, мета яких полягає у вихованні людини, обмеженні неправомірних дій, переступу заповідей у поведінці, вчинках, недотримання тих чи тих правил згідно з моральних кодексом.

Моральний імператив виражений у формі проклять і побажань нестатку, нещастя тощо: *Миколаю-угоднику, скорий поморнику, святий Юрій, святий Григорій на білому коні, на білому сідлі, покарайте його своєю десницею, щоб не їв він тієї морковочки, та бодай його пранці та болячки з'їли, та бодай його шашіль поточила...* (1, с. 174); *Вірили в свята. Пригадую, баба часто казала мені: «А щоб тебе побило святе різдво», – або: «Побий його свята паска»* (1, с. 170). «Культурні пережитки» українського народу письменник оромантизовує, підкреслює щирість «простих людей».

Саме моральні імперативи, виражені в етикетних формулах, мають потужний виховний вплив на особистість, визначають, якою має бути поведінка в тих чи тих обставинах. У сюжеті кіноповістей «Зачарована Десна», «Україна в огні» простежуємо наскрізну релігійну настановчо-поведінкову лінію. Вплив соціального оточення – громади – виховує активного громадянина, який здатен чинити як активний суб'єкт, який здійснив громадянський вибір.

Висновки до другого розділу

Інтеріоризовані громадянські цінності є показником сформованості громадянської компетентності особистості. У кінопрозі Олександра Довженка причетність до історії й культури народу відтворено в художньому образі *землі* (*рідний край, Батьківщина, українська земля, рідна батьківська земля*). Атрибути землі відтворюють фольклорні (*щедра земля-мати, багата земля*), християнські моделі (*Божья земля, свята земля*). Любов до землі письменник розкриває через уведення акцентатора *краса* (*Краса-Десна, краса-природа, краса-земля*), смислове поле краси докільля охоплює суголосні поняття, пов'язані з емоційно-піднесеним станом романтичного героя (*здивований хлопчик, щасливий хлопчик, зачарована Десна, казкові сни, святе босоноге дитинство*). Кінорежисер відтворює красу пейзажу, прикметними є деталі, що вияскравлюють опис зовнішності представників тваринного світу.

Культурно-історичне самоусвідомлення як один із чинників громадянської спрямованості кінорежисер відтворює через поняття *державна, право, громадянський обов'язок, громадянин*. Історична пам'ять у поетичному кінематографі актуалізована шляхом уживання іменниково-прикметникових поєднань із додатковою конотацією історичного розвою: *грізна історія, суворі боротьба, народна кров, суворі історичні присуди*.

У творчості Олександра Довженка вияв громадянської ідентифікації простежено в мистецькій площині, коли біографічний шлях особистість пов'язує з суспільним поступом (*митець – народ*).

Художні образи героїв, українців, які виявили мужність у протистоянні з фашистською навалою, вияскравлюють позицію свідомого громадянина; підкреслюють героїчні дії, що полягають у мужньому протистоянні ворогу, здійсненні подвигів у захисті рідної землі. Портрет захисника рідної землі змальований в етичних координатах (*шлях героїства*): самовіддана любов до рідної землі, народу, Батьківщини, усвідомлення державницької ідеї.

Описано образ зрадника українського народу через характеристику його дій, а також оцінні номінації (*дезертир, відступник, нікчемна душа, мерзотна душа, перевертень, запроданець, Іуда, нечиста сила, гад*).

У розкритті сімейних цінностей письменник звертається до образів рідних, художній портрет батька, діда, матері наслідують природу романтизму, тяжіють до епічності, описані в естетично-художніх координатах *гордості духу, працьовитості й доброти*.

Український музичний феномен кінорежисер висвітлює в сюжеті кіноповістей: пісня є символом безсмертя народу, становить узагальнене поняття мовно-музичного осмислення дійсності і свого буття (*пісня материна, пісня весела і журна, співає рід, співає недоля*), силою духовного протистояння.

Мовна особистість описана через лінгво-когнітивну, етикетну й релігійну комунікативні реалізації.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИКА ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ СТАРШОКЛАСНИКІВ У НАВЧАННІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

3.1. Навчально-методичне забезпечення у формуванні громадянської компетентності старшокласників

Громадянська компетентність старшокласників визначає рівень їх готовності долучення до розв'язання питань, що стосуються суперечливих суспільних явищ чи ситуацій, що вимагають дотримання прав і свобод громадян; до участі у культурно-історичному розвої; уміння висловлювати думку щодо процесів, які відбуваються в суспільстві; обґрунтовувати громадянську позицію. Набуті знання, вироблені вміння і ставлення учні сприятимуть у розв'язанні проблем, питань чи ситуацій, пов'язаних із громадянською відповідальністю (полягає насамперед у свідомому виборі позиції і відповідальному навчанні), а також із подальшою фаховою діяльністю.

У вивченні української мови у старшій школі громадянознавчий складник представлено у текстовому контенті, питання спонукають до конструктивного діалогу (взаємодія, співпраця з органами державної влади; обговорення і прийняття рішення, яке стосується розв'язання того чи того питання з урахуванням інтересів членів колективу тощо).

Компетентнісний підхід зорієнтований на інтегративне подання освітніх складників громадянської освіти, вироблення критичного мислення (здійснення аналізу текстів різної стильової приналежності, медіаресурсів; спостереження над мовними явищами й подальше їх обговорення; творче виконання комунікативних завдань).

Викладені позиції уможливають застосування інтегративних методів, що сприяють формуванню громадянської компетентності старшокласників

(навчання через аналіз життєвих ситуацій, волонтерську діяльність; обмірковування сюжету творів української літератури, пов'язаних з ідейною настановою і вимогою громадянського вибору).

Реалізація міжпредметних зв'язків реалізує завдання формування громадянської компетентності учнів та учениць старшої школи з опертям на громадянознавчий потенціал навчального предмету «Українська мова».

Громадянський матеріал розглядають на матеріалі тем із лексикології, культури мовлення і спілкування підручників української мови для 10 класу, рівень стандарту (автор: О. П. Глазова, 2018); для 11 класу, рівень стандарту (автор: О. П. Глазова, 2019) [13; 14].

Підручник «Українська мова 10 клас» структуровано за розділами «Лексична норма», «Орфоепічна норма», «Морфологічна норма».

У розроблених лексичних вправах зацентровано на лексикографічній роботі, з'ясуванні значення, додаткових відтінків, що мають вияв залежно від контексту. Приділено увагу осмисленню понять через зіставлення словникових статей (*демократія, тоталітаризм, патріотизм, толерантність, Конституція, держава, громадянин, виборча система, державна символіка, єдність, соборність*), виокремленню інформації зі словникових статей, її подальшому використанню в комунікативній практиці; самостійному складанню словникових статей (*українець, українка, українськомовний*). Виробленню якості мовлення – точності – сприяють лексико-граматичні вправи (витлумачте лексичні значення паронімів (*державний – державницький, громадський – громадянський, авторитетний – авторитарний*), уведіть їх у речення). Тлумачний словник також розміщено наприкінці підручника.

Опрацювання матеріалу в підручниках сприяє удосконаленню мовлення, виявленню власної позиції стосовно обговорюваного матеріалу: рубрика «Знаю, вмію, набуваю компетентностей!».

Засвоєння правил спілкування, вправи, спрямовані на удосконалення мовлення старшокласників, представлено в рубриках «Я – мовознавець», «Я – редактор», «Практична риторика».

Робота з текстовим матеріалом орієнтована на ознайомлення з біографічним і творчим шляхом персоналій, які зробили вагомий унесок в культурно-історичний і політико-правовий поступ української держави. За текстом старшокласники висловлюють власне ставлення до порушеної проблеми. Органічно поєднано матеріал про персоналії та їхню діяльність, матеріал, дібраний із художньої літератури. Громадянознавчі поняття уведено до тексту, питання сформульовано так, щоб старшокласники їх осмислювали й пов'язували з біографічним шляхом персоналії (Як ви розумієте значення вислову *національна свідомість*? Поясніть відмінність між *національною свідомістю* та *національною гідністю*. Чому дії Марусі Богуславки можемо оцінити як *«героїчний вчинок»*? Поясніть, як ви розумієте вислів *мовний патріотизм*).

Основу мовленнєвих вправ складає робота над удосконаленням зв'язного мовлення, вироблення риторичних умінь. Застосовувані методи (аналітичне, навчальне читання текстів, розповідь за складеним планом, складання портретного нариса або портретної характеристики, повідомлення за матеріалами, оприєвленими на сайтах Інтернету (за наданими покликаннями або наданою інформацією про веб-сайт, наприклад «Юні мовознавці»), портрету з опертям на репродукцію картини (наприклад, словесний опис зовнішності Козака Мамає, Марусі Богуславки); робота з бібліографічною літературою) і форми роботи (рубрика «Попрацюйте в групах») при виконанні ситуативних завдань сприяють виробленню культури мовлення, а також розвиткові аналітичного й образного мислення. Навчальні тексти супроводжує візуальна або малюнкова інформація, що активізує синкретичне мислення, розвиває уяву. Наочність використовують як прийом семантизації при портретуванні або демонстрації реалії.

Задля знайомлення з музичною спадщиною українського народу запропоновано виконання проєктів у парах, наприклад «Пісні січових стрільців», «Незабутня Квітка України» (Квітослава Цісик); самостійну роботу з укладання переліку назв «Пісні мого народу».

У підручнику наведено текстовий дидактичний матеріал, при опрацюванні якого методично доцільним буде уведення активних форм навчальної комунікації: використання етикетних формул; фразеологізмів, що формулюють правила мовленнєвого етикету, розкривають особливості мовленнєвого етикету українців. Робота над вивченням понять, пов'язаних зі смисловим полем громадянськості, сприяє формуванню практичних навичок риторичного мовлення.

Посилена увага до чужого мовлення (виступи персоналій, мемуари, нариси) активізує творчу комунікативну практику старшокласників, через ознайомлення з досвідом старшого покоління спонукає до осмислення громадянських цінностей (Поміркуйте: які запитання поставили б правозахиснику, лікареві-шістдесятнику Семену Глузману ви? Напишіть есе на тему «На яку пропозицію я завжди відповім «ні» [14]).

У розділах підручника наведено уривки із художніх творів, ознайомлення з якими сприяє виробленню культури художнього сприйняття старшокласників, навичок лінгвістичного аналізу тексту, збагаченню словникового запасу зображально-виражальними засобами, мовними одиницями, що описують громадянськості поняття в художньому тексті.

Підручник «Українська мова 11 клас» структуровано за розділами «Мовна стійкість як ключова риса національномовної особистості», «Морфологічна норма», «Синтаксична норма», «Пунктуаційна норма», «Стилістична норма», «Практична риторика».

Шляхом добору текстового дидактичного матеріалу до ситуативних вправ реалізовано мовленнєву змістову лінію. Сташокласники засвоюють громадянськості поняття відповідно до принципу поступового нарощення й

ускладнення його змісту (*мовна стійкість, мовна солідарність, мовна особистість, національно-мовна особистість, культурна дипломатія*).

Дотримано загальний формат навчальної комунікації, поданий авторкою у підручнику для 10 класу (виклад біографічного шляху громадян України, спонукання до роздумів після ознайомлення з висловами, виступами персоналій, бесідами), як-от: Чому промовець (Мирослав Маринович) радить молоді цінності сучасного світу поєднати із *цінностями традиційними*? Ознайомлюючись з інтерв'ю з письменником Мирославом Дочинцем [14, с. 41], старшокласники розмірковують над цінностями, які стверджують твори мистецтв (вітчизняного письменства, образотворчого й музичного мистецтва, синкретичного кінематографічного мистецтва).

Музична спадщина презентована через поняття *патріотична пісня* (висловлення Кузьми Скрябіна [14, с. 53], шлях духовного композитора, автора музики Державного Гімна України М. Вербицького [14, с. 74], творчість Львівської хорової капели «Дударик», соліст Василь Сліпак [14, с. 93], перша українська пісня, виконана в космосі, – «Чому я не сокіл? Чому не літа?» Михайла Петренка [14, с. 116]; брати відповідальність на себе (виступ Святослава Вакарчука перед студентами Української Академії Лідерства) [14, с. 174]).

Інформативним є текстовий матеріал, що містить відомості про історико-культурну спадщину українського народу (доба Київської Русі, Козаччини, Україна 17-19 ст., Україна у складі СРСР, Незалежна Україна).

Визначаючи тему й головну думку висловлень відомих українців, старшокласники розвивають риторичні вміння. Добираючи засоби мовного при продукуванні текстів різного жанрового уналеження (інформаційні, діалогічні, оцінювальні й етикетні жанри), учні старшої школи оволодівають монологічним і діалогічним мовленням, демонструючи комунікативно-стилістичні якості мовлення.

Підручники української мови 10 і 11 класу для закладів загальної середньої освіти (рівень стандарту) за текстовим дидактичним наповненням, спрямуванням на здійснення мисленнєвих операцій у спостереженні над мовним матеріалом, осмисленні понять, пов'язаних з громадянськістю, відповідають чинній програмі, відображають загальнопредметні змістові лінії, лінію «Громадянська відповідальність». Навчальний матеріал орієнтований на мовленнєву практику, застосування форм активної навчальної комунікації при виконанні вправ і завдань.

3.2. Методика формування громадянської компетентності на уроках української мови у старшій школі

На основі громадянських знань учні старшої школи формують уявлення про способи діяльності громадянина, свій професійний поступ, способи і форми реалізації потреб та інтересів у політично-правовому, соціально-економічному, освітньому й культурному просторі, правові механізми, спрямовані на дотримання прав, свобод, громадянський обов'язок громадянина. Інтегрований характер змісту громадянської освіти апелює до формування громадянської компетентності старшокласників у вивченні української мови на міжпредметній основі.

Міжпредметні зв'язки сприяють виробленню умінь послуговуватися мовними ресурсами у викладенні власної позиції з обговорюваного питання, що стосується громадянських цінностей, понять, одного боку, розширювати світогляд через осмислення громадянознавчого компонента у вивченні української мови [44, с. 41–42]. Реалізація міжпредметних зв'язків уможлиблює застосування алгоритмів задля здійснення аналізу (образного, архетипного, концептуального), наприклад, художніх образів, оприявлених у творах мистецтва (художня література, музичне й образотворче мистецтво). Тематична узгодженість ґрунтована насамперед на термінологічній і понятійній

узгодженості, що вможлиблює розглядати проблему відповідно до рівнів її складності, сприяє виробленню культури художнього сприйняття, удосконаленню культури мовлення.

Дидактичною основою інтеграції контенту української мови з іншими навчальними предметами (насамперед українською й зарубіжною літературою, історією України) є тематичний перетин, науково-предметний пошук. Прикладом може слугувати на рівні знання обізнаність старшокласників про роль мас-медійної інформації у виробленні позиції щодо суспільного явища чи події. Учні та учениці демонструють уміння самостійно знаходити інформацію, критично її оцінювати з позиції правдивості / хибності, міри застосування маніпуляції прийомів; застосовують критерії розмежування медійного й художнього тексту з позиції естетичної й художньої ваги. Інтеріоризовані громадянські цінності старшокласники виявляють через патріотичну позицію, демонстрацію культури мови, іміджу мовної особистості відповідно до майбутньої соціальної ролі.

В умовах інтерактивного навчання [44, с. 131–133] старшокласники виробляють уміння застосовувати мисленнєві операції із зіставлення, порівняння, аналізу різних позицій, що вможлиблює моделювання ситуацій, які стосуються громадянської діяльності, розуміння політичної системи України і механізмів її функціонування, усвідомлення ролі чинного законодавства, ваги Конституції в розвитку демократичного суспільства. У такий спосіб застосування інтерактивних методів сприяє збагаченню соціального досвіду старшокласників й досвіду активної участі в житті країни, з одного боку, спонукає до подальшого самостійного віднайдення рішень, що стосуються розв'язання складних соціальних проблем, – з іншого.

Перехід від індивідуальної до парної роботи учнів сприяє цілеспрямованому залученню до виучуваного матеріалу, зауважимо, що за такої зміни форм роботи кожен учасник навчального діалогу має змогу висловити свою позицію. В умовах інтеракції учні також набувають навичок

співпраці в групі, об'єднання задля досягнення спільного результату, віднайдення рішення шляхом аналізу альтернативних позицій.

Виконання розроблених вправ орієнтоване на актуалізацію міжпредметних зв'язків, а також застосування інтерактивних методів, що вможливорює активну навчальну комунікацію, спонукає до обміну думок, добору переконливих аргументів при аналізі суспільних явищ чи ситуацій, оприятвлених у текстах.

Вправа 1. Ознайомтеся з визначенням слова «герой», звернувшись до Словника української мови. Які б якості героя ви виокремили насамперед (2-3 риси)? Обґрунтуйте свою думку. Опишіть героя-сучасника.

У виконанні вправи методично доцільною є організація словникової роботи старшокласників, що сприяє збагаченню тематичної лексики старшокласників.

Застосування інтерактивного методу «Прес» спрямоване на формулювання аргументованої позиції, висловлення думок старшокласників у ході дискусії. Обов'язковим є наведення аргументів, які мають продемонструвати переконливу позицію учасників обговорення (*я вважаю, що*). Суперечливі позиції обговорюють через зіставлення аргументів, аналіз учинків людини, опис історичних подій чи явищ. Узагальнення, висновки старшокласники висновують, чим підкреслюють власні переконання, позицію (*я вважаю..., на моє переконання..., як висновок...*).

Питання, винесені на обговорення:

– Які патріотичні настанови визначають героїчний учинок?

– Який учинок можна уважати героїчним?

– Які вчинки можна визначити як вчинки зрадника Батьківщини?

– Історичні герої і герої-сучасники: чи подібні вони?

– У кожного народу свої герої. Доведіть слушність думки.

– Яка людина-сучасник рідного краю для вас є героєм? Наведіть аргументи.

– Чому для народу вагомою є пам'ять про героїв?

Текст для обмірковування. *Ти, командир, герой, у тебе два ордени і чотири рани. Невже ж ти, проливши кров свою, так не зрозумів нічого, хто й що ми? Що не обивателі, не свідки історії ми, а герої великого грізного часу? Що не наживем ми ні капіталів, ні земель чужих не завоюєм, ні людей не підкорим, що прийдемо додому на пожарища, руїни, так що декому ніде буде і голову приклонити. І ні батька, ні матері, ні брата. І скажемо – ми перемогли. І це буде велика наша горда правда на множество століть* (Олександр Довженко «Україна в огні»).

Вправа 2. Ознайомтеся з художнім описом. Укажіть на портретні деталі, які привернули вашу увагу. У чому полягає героїчний учинок героя? Розкрийте значення виділених слів. Порівняйте художні образи героїв, оприявлені в образотворчому й музичному мистецтві української культури.

*Запорожець наче скам'янів увесь. Він побачив свою смерть – ось вона, топчеться зовсім близько, люта, неблаганна. <...> Пристрасть боротьби і помсти, вся воля, весь розум спалахнули в ньому з такою страшною силою, що він ніби в одну мить взвівся в якийсь надзвичайний ступінь, близький до вибуху. <...> Заторохкотіли постріли. Тоді Запорожець схопив Забродин автомат і випроставсь – увесь в крові, гарячий і натхненний. / – Гей! Піднімайтесь, хто сильний та дужий! Гей, хто жити хоче, вилізай з могил! Вставайте, гей! <...> Такого ще не бачив ні український місяць, ані зорі. Запорожець один знищив половину ворожих автоматників. Для нього ніби не існувала темрява. Він бачив усіх і все. Він **выводив** людей на волю, туди, де було закопано зброю* (Олександр Довженко «Україна в огні»).

Старшокласники здійснюють лінгвістичний аналіз текстового фрагменту, визначають функційний потенціал мовних засобів у відтворенні портретних деталей, встановлюють портретні деталі (опис зовнішності; рис характеру, що мають вияв у героїчних учинках; співвідношення зовнішніх характеристик і внутрішніх якостей). Інтеграції контенту досягають через розгляд героїчних

образів, створених з опертям на знаковий матеріал різних видів мистецтв – образотворчого, музичного, кінематографічного. Візуалізація художнього образу сприяє розвитку образного мислення старшокласників, відповідно, удосконаленню мовлення через добір мовних засобів задля ословлення. Художній образ героя в музичному мистецтві спостережуваний в історичних і соціально-побутових народних піснях. Прикладом може слугувати народна пісня «Козака несуть» в обробленні українського композитора Миколи Леонтовича. Створений композитором художньо-музичний образ органічно поєднує ословлені художньо-зображальні характеристики і прийоми інструментування (витримані звуки в поєднанні зі співом із закритим ротом).

Портрети гетьманів (Івана Виговського, Петра Конашевич-Сагайдачного, Петра Дорошенка, Івана Сірка, Пилипа Орлика, Богдана Хмельницького, Івана Мазепи) утілюють ідею звитяги, непереможності. Описуючи портрети гетьманів, старшокласники виробляють уміння оповіді через аналіз перспективи, кольору, контрастивних зіставлень, ліній, тонів. Спостереженню візуального відтворення героїв передують ознайомлення з біографічним шляхом персоналії, окреслення внеску в розбудову демократичної держави, аналіз історичних подій, у яких брав активну участь очільник козацького війська.

Вправа 3. Доберіть текст, який містить інформацію про державницьку діяльність видатних персоналій (князів Київської Русі, гетьманів України, українських меценатів, громадських діячів сучасності) (обсяг до 50 слів). Прокоментуйте роздуми Олександра Довженка про сутність громадянської ідентифікації і її ваги в демократичному поступові держави в кіноповісті «Україна в огні». Розкрийте значення виділених слів: *(Герої) ... Піднімали над мокрими головами **рідну** свою **зброю**, <...> все, що було дорогого, виносили **віру в серцях**, і болотна брудна гнила вода нагрівалася од гарячої **невмирущої людської віри в перемогу** і од крові, **вічної світлої пам'яті героїв*** (Олександр Довженко «Україна в огні»).

Викладіть міркування, у чому виявляється діяльний патріотизм нині? Хто можна, на ваше переконання, уважати героєм-сучасником?

Вправа 4. Зіставте художні образи головних героїв, оприявлені в художніх творах і художніх фільмах, створених на основі цих творів, через портретні деталі, аналіз їхньої поведінки і вчинків. Використовуйте прості ускладнені речення. У чому має вияв патріотична позиція головних героїв?

Довідка: 1) кіноповість «Україна в огні» (Олександр Довженко, 1943), художній фільм «Незабутнє» (Юлія Солнцева, 1967); 2) роман-хроніка «Чорна рада» (Пантелеймон Куліш, 1846), художній фільм «Чорна рада» (М. Засєєв-Руденко, 2002, 2009); 3) повість «Захар Беркут» (Іван Франко, 1883), «Захар Беркут» (Л. Осика, 1971), «Захар Беркут» / «Зринаючий яструб» (Ахтем Сеїтаблаєв, Джон Вінн, 2019, гасло «У свободі моя сутність»).

Сучасна кінематографічна візуалізація відтворює хроніку сучасних подій протистояння України й росії. Здійснюючи мовностилістичний і візуально-образний аналіз, старшокласники формують уявлення про зміст громадянської діяльності, вияв мужності, героїзму.

Вправа 5. Здійсніть аналіз кінообразу українських військових (кіборгів) – захисників аеровокзалу Донецького аеропорту – фільму-хроніки «Кіборги» (2017), режисер Ахтем Сеїтаблаєв. Зіставте портретні характеристики образів кіборга й ворога.

Порівняйте кінообрази захисників Вітчизни фільмів «Україна в огні» (режисер Олександр Довженко), «Кіборги» (режисер Ахтем Сеїтаблаєв). У чому полягає героїзм військових?

Проаналізуйте діалог командира і підлеглих солдат, виокремте рядки, які становлять творчість українських письменників. Яку роль відіграють інтертекстуальні внесення в розкритті патріотичної позиції військових? Які рядки з творів української літератури для вас є настановою активної громадянської позиції?

– Чому ти тут? – питає командор Август кожного свого солдата. / – Тому що терпіти не можу несправедливості. / – Бо мого однокласника вбили. / – Бо люблю Україну. / – Чому ти її любиш? Вам подобаються наші дороги? (сміх) / – Садок вишневий і все... Я люблю природу (зі сценарію фільму-хроніки «Кіборги»).

Вправа 6. Ознайомтеся з текстом, у якому подано описи землі. Виокремте пейзажні деталі. Схарактеризуйте зображально-виражальні засоби. Звернувшись до тлумачного словника, розкрийте значення виділених слів. Порівняйте зі словниковими статтями іншої галузевої тематики (географія, історія, право).

На основі прочитаного художнього тексту прокоментуйте, що для вас означає сполучення «рідна земля». Розкрийте значення виділених слів. Це може бути опис краєвидів або роздум про цінність землі для кожного народу. Обсяг – 5-6 речень. Використовуйте складносурядні і складнопідрядні речення.

1. *Сходило сонце. **Картина** була надзвичайна, неначе сон чи казка. Осяяний сонцем, перед нами розкрився зовсім новий світ. Нічого не можна було впізнати. Все було інше, все краще, могутніше, веселіше. Вода, хмари, плав – усе пливло, все безупинно неслося вперед, шуміло, блищало на сонці. Весна **красна!**...* (Олександр Довженко «Зачарована Десна»). 2. *Чумацький віз тихо ритить піді мною, а в синім небі Чумацький Шлях показує дорогу. Дивлюсь я на моє небо і повертаю з возом і косарями праворуч і ліворуч, і **зоряний всесвіт** повертає разом з нами, і я непомітно лину в сон щасливий. Прокідаюсь я на березі Десни під дубом. Сонце вже високо, косарі далеко, коси дзвенять, коні пасуться. Пахне в'ялою травою, квітами. **А на Десні краса!** Лози, висип, кручі, ліс – все блищить і сяє на сонці.* (Олександр Довженко «Зачарована Десна»)

Вправа 7. Розробіть віртуальний маршрут шляхом добору світлин рідного краю або краєвидів, якими ви подорожували.

Створіть оповідь для віртуальної екскурсії «Подорожуємо Україною», у якій опишіть прикметні пейзажні риси землі (обсяг – 50 слів). Використовуйте

речення з однорідними членами речення (не менше 3 речень). Надайте варіант звертання до співвітчизників, наприклад: *Шановні новопільці (сум'яни, асканієновці, криворіжці)! Нас чекає незабутня подорож степовим краєм!*

Вправа 8. Ознайомтеся з легендою походження назви міста Кривий Ріг. Які культурно-історичні відомості наведено в тексті?

Доберіть інформацію про походження вашого населеного пункта.

Вправа 9. Укладіть перелік (5 прикладів) вулиць вашого населеного пункту (району), які було перейменовано. Відповідно до Закону України «Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії». Яку культурно-історичну інформацію містять назви вулиць? Уведіть у речення назви вулиць, поясніть правопис.

Довідка: назви вулиць м. Кривий Ріг, які перейменовано: *вул. Гастелло – вул. Віри Білай, вул. Неруди – вул. Археолога Тітова, вул. Озерна – вул. Андрія Козюбчика, вул. Шмаківська – вул. Володимира Івасюка.*

Вправа 10. Увідповідніть значення історичних фразеологізмів. За наведеним зразком подайте історичну довідку про походження фразеологізму. На прикладах визначальних, віхових подій історії України розкрийте роль історичної пам'яті в державотворенні, культурно-історичному поступі народу. Наведіть визначні події часів незалежної України (до 5 подій).

Де стопа орди перейшла, там вже трава не росла. Без гетьмана військо гине. Вийти на герць. Під Корсунем родилися, на Пиляві хрестилися.

1. Вести боротьбу, вступати в єдиноборство. Герць – окремі сутички, протистояння козаків і ворога. 2. В успішній справі має бути керманіч, який державницькі справи ставить вищими від особистісних позицій, визначає стратегію розвитку. 3. Винищення, руйнування культурно-історичного надбання, занепад державництва через агресивний напад; позбавлення автономії; спустошення. 4. Загартованість, витримка перед труднощами; перемога.

Історична довідка. *Ламати списи – сперечатися, гаряче відстоювати позицію; протистояти ворогам.* Спис – різновид зброї, використовуваної в часи Київської Русі, має вигляд гострого металевого наконечника, який закріплювався на довгому дерев'яному держаківі. У протистояннях воїнів із супротивником списи часто ламалися в боях.

Вправа 11. Створіть колаж «Чумацький шлях українців», який міститиме короткі відомості про видатних українців (3 персоналії; 3 речення). Доберіть заголовок до тексту, уведіть прикладковий компонент, який би окреслював досягнення персоналії, наприклад: *Олександр Довженко, літописець української історії; Олександр Довженко, «маленький Сашко», митець, громадянин; Катерина Білокур, авторка картин жанру наївного реалізму; Катерина Білокур, майстриня живописного «Цар колоса»; композитор Микола Леонтович, автор усесвітньо відомого хору «Щедрик»; Віктор Івченко, режисер художнього фільму «Лісова пісня»; Віталій Кирейко, композитор опери «Лісова пісня», Святослав Вакарчук, автор і виконавець саундтреку до художнього фільму «Захар Беркут».*

Вправа 12. Прочитайте виразно народну пісню «Ой роде мій». Прокоментуйте інтонаційний малюнок. Прослухайте пісню у виконанні народного хору за покликанням. Подайте коментар, якими працями й чеснотами ваш род славний? Опишіть фах члена родоводу.

Розроблені вправи з української мови (дидактичний матеріал дібрано з опертям на художні тексти кіно прози Олександра Довженка) спрямовані на формування громадянської компетентності старшокласників. Інтерація створює середовище, у якому відбувається вільний обмін думками учасників навчального діалогу. Сміслові поле громадянськості апелює до обговорення змісту громадянської відповідальності та її складників, усвідомлення значення окресленої цінності в подальшому впровадженні демократичних механізмів, виокремлення ознак громадянського суспільства. Старшокласники розвивають культуру мовлення, позиціонують мовну особистість через володіння

термінологічним апаратом, добором мовних засобів в обґрунтування власної позиції.

Інтегративне подання навчального матеріалу уможлиблює здійснення аналізу художніх образів, побудованих з опертям на різний знаковий матеріал, що сприяє осмислення громадянознавчого складника, а також розвитку громадянської спрямованості старшокласників.

Висновки до третього розділу

Складниками громадянської компетентності є знання, ціннісні орієнтації, що визначають активну позицію громадянина в житті суспільства. Формування компетентності засобом навчального предмета «Українська мова» насамперед орієнтоване на осмислення понять, пов'язаних із громадянськістю, їх інтеріоризацію (її переживання як внутрішньої потреби у виконанні громадянського обов'язку); ознайомлення з досвідом провадження активної патріотичної позиції (на матеріалі вітчизняного письменства); вироблення цілісної мовної особистості.

Дидактичний матеріал, представлений у підручниках з української мови (10, 11 класи; рівень стандарту, автор О. Глазова), спрямований на роботу з термінологічним апаратом (*патріотизм, мовний патріотизм, національна свідомість, громадянин, громадянський обов'язок, національно-мовна особистість, культурна дипломатія*); текстовим матеріалом (художня література, нариси, медіаресурси), спостереження над яким в умовах інтеракції сприяє виробленню громадянської відповідальності. Інтегративний вимір у викладі обумовлює синтез навчальних предметів (українська мова та література, історія України, образотворче, музичне мистецтво) з опертям на проблеми громадянської освіти.

ВИСНОВКИ

Громадянську компетентність розглядають у смисловому полі громадянськості (здатність особистості реалізовувати громадянські права й обов'язки), що визначає рівень психологічної готовності до активної громадянської позиції: брати на себе відповідальність за вчинки й дії, докладати зусиль у збереженні традиційної етнокультури, творчо реалізовувати себе як представника української культури.

Розглядувана інтегративна характеристика особистості – громадянська компетентність – оприявлює рівень сформованості громадянознавчих знань (філософсько-культурологічні, морально-етичні, політично-правові, соціально-економічні), вияву мовної особистості, розвитку ціннісних орієнтацій, що окреслюють громадянську спрямованість, вияву національно-патріотичних настанов, усвідомлення відповідальності перед державою і громадянами країни, засвоєння способів діяльності й моделей поведінки в демократичному суспільстві (на регіональному (місцевої громади), державному, міжнародному рівнях).

Формування громадянської компетентності старшокласників у вивченні української мови апелює до осмислення набутих громадянознавчих знань, їх свідомого застосування у розв'язанні тих чи тих завдань, змістом яких є подолання суперечностей, пов'язаних із поступом демократичного суспільства, дотримання прав і обов'язків громадян, застосування процедур їх захисту. Обґрунтування власної позиції, вияв мовної особистості (вибір конструктивних форм взаємодії з іншими, стратегії й тактики розв'язання конфліктів, моделювання конструктивної комунікації) у процесі обговорення політологічно-правових, історико-культурних, лінгвокультурних аспектів громадянознавчих знань визначає провідним інтерактивне й інтегроване навчання.

Громадянські цінності, втілені в національних та індивідуальних художніх образах і символах художнього мовлення Олександра Довженка, формують аксіологічний ресурс (держава, громадянин, патріот, мова, культура, історія), спонукають до осмислення громадянської позиції, державницької ідеї, визначають життєвий шлях у тісному взаємозв'язку з професійною реалізацією задля поступу держави.

Кінопроза вияскравлює образ *землі*, що охоплює поняття про малу батьківщину (рідний край) і територіальну цілісність держави на рівні ціннісного виміру. Пейзажні деталі в описі краєвидів посилюють емоційно-когнітивний й екзистенційно-філософський рівні світогляду українців.

Розкрито духовно-національну природу патріотизму через історичну пам'ять українського народу про поняття *держава, громадянський обов'язок, громадянин, патріот, герой*. Кінорежисер через монологи-роздуми й діалоги відтворює рух думок про сутність патріотизму і вагу історичної пам'яті задля подальшого розвитку народу.

Художнє відображення знайшли сімейні цінності через портретування членів родини, родоводу, а також опис *культури праці* (види фахової діяльності в матеріальній культурі українського народу), підкреслення того, що будь-який фах має творитися на рівні мистецького втілення; митець покликаний своїми здобутками сприяти подальшому історико-культурному й соціально-економічному поступу народу.

У творчості Олександра Довженка *народна пісня* в розвитку сюжету відображає духовно-національний досвід народу, зосереджує відомості історико-культурні події, становить сакральний символ його буття.

Кінопроза письменника позначена функціонуванням етикетних формул (культура спілкування). Мовна особистість відтворена через діалоги, внутрішній монолог.

Дидактичний матеріал, наведений у підручниках «Українська мова» (10, 11 клас, рівень стандарту, автор Олександра Глазова), становить тексти,

уналежнені до різних функціональних стилів. Робота з мовним матеріалом орієнтована на осмислення понять, пов'язаних із громадянськістю, а також вироблення комунікативних умінь на етапі проведення дискусій, суперечок, обговорень. Дотримано загальнопредметні змістові лінії, лінію «Громадянська відповідальність».

Розроблено систему лексичних вправ; вправ, спрямованих на засвоєння громадянознавчих понять із поступовим ускладненням змісту; вправ, орієнтованих на активну комунікативну практику старшокласників. Добираючи текстовий матеріал з опертям на творчість Олександра Довженка, зважали на інтегрований характер громадянської компетентності: інтеграція предметів української мови та літератури в розв'язанні проблеми громадянознавчого змісту, тематична спрямованість мовного ресурсу; навчання через актуалізацію досвіду старшокласників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Артюх В. О. Що таке історична пам'ять? URL : http://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/31202/1/Artyukh_%20istoryc hna_pamyat.pdf
2. Бех І. Патріотичне і громадянське виховання: пункт зіткнення та лінія розмежування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць / Інститут проблем виховання НАПН України. Київ, 2016. Вип. 20. Кн. 1. 360 с.
3. Бондарева О. Є. Митець як воїн: нові героїко-міфологічні модули біографізму Неди Нежданової “ОТВЕТКА@UA”. *Південний архів. Філологічні науки*. 2022. Вип. 89. С. 6–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pafn_2022_89_3.
4. Бондаренко Н. В., Косянчук С. В. Національно-патріотичне виховання у контексті сучасних викликів : методичні рекомендації [для вчителів, методистів, авторів програм і підручників, науковців, викладачів, студентів закладаів професійної й вищої освіти, управлінців, політиків]. Київ : Фенікс. 64 с.
5. Бондаренко Н. Формування громадянської культури старшокласників засобами української мови. *Дивослово*. 2019. № 3 (744). С. 2–6.
6. Боришевський М. Й. Духовні цінності як детермінанта громадянського виховання особистості. *Цінності освіти і виховання* : наук.-метод. зб. / ред. О. В. Сухомлинська. Київ : Вид-во АПН України, 2000. С. 21–25.
7. Бутиріна М., Ривліна В. Медіатизація мистецтва : Віртуальний музей як ЗМІ. *Вісник Львівського університету. Серія: Журналістика*. Вип. 49. 2021. С. 123–131.
URL:<http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/journalism/article/view/11075>

8. Вашкевич В. М. Феномен історичної пам'яті. *Гілея*. 2009. Вип. 18. С. 168–175.
9. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України : аналіт.-інформ. матеріали / [О. В. Бабак, І. Д. Бех, Т. Є. Василевська та ін.] ; В. І. Довженко (голова ред. кол.); Держ. комітет у справах сім'ї та молоді, Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді. Київ, 2003. 191 с.
10. Галич О., Назарець В., Васильєв Є. Теорія літератури : підручник [для студентів філологічних спеціальностей вищих закладів освіти]. Київ : Либідь, 2001. 488 с.
11. Гарнійчук В. М. Сформованість патріотизму страших підлітків на етапі становлення української держави: компоненти, критерії та показники. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. пр. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. Вип. 18. Кн. 1. С. 123–131.
12. Гнатюк В. М. Управління системою національного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Київ : Сталь, 2001. 300 с.
13. Глазова О. П. Українська мова (рівень стандарту) : підруч. для 10 кл. закл. загал. серед. Освіти. Харків : Вид-во «Ранок», 2018. 224 с.
14. Глазова О. П. Українська мова (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загал. серед. Освіти. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 224 с.
15. Громадянська освіта : методичний посібник для вчителя. Київ : Етна-1, 2008. 194 с.
16. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти, затверджений Постановою Кабінету Міністрів України 23.11.2011 № 462. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1392-2011-%D0%BF>
17. Донченко О. А., Романенко Ю. В. Архетипи соціального життя і політика. Київ : Либіль, 2001. 178 с.

18. Дуденко О. В. Концепт «доля» як ключовий концепт етнокультури: українсько-польські паралелі. *Актуальні проблеми філології та перекладознавства*. 2018. Вип. 14. С. 44–56. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/apftp_2018_14_7 (дата звернення : 26.10.2020).
19. Жадан І. Політична культура та проблеми громадянської освіти в Україні: аналітичний звіт / І. Жадан, С. Кисельов, О. Кисельова, С. Рябов. Київ : Тандем, 2004. 80 с.
20. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник. К. : Довіра, 2006. 703 с.
21. Жила С. О. Поетична мова фільму Олександра Довженка «Земля». Українська мова і література в школі : Науково-методичний збірник. Чернігів, 2018. № 59-60. С. 3–10.
22. Жулинський М. Г. Нація. Культура. Література: національнокультурні міфи, ідейно-естетичні пошуки української культури. Київ : Наукова думка, 2010. 560 с.
23. Загнітко А. П., Богданова І. В. Лінгвокультурологія : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. ; за ред. А. П. Загнітка. 3-є вид., перероб. і доп. Вінниця : ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. 287 с.
24. Ігнатенко П. Р. Виховання громадянина: Психолого-педагогічний і народознавчий аспекти : навч.-метод. посіб. / П. Р. Ігнатенко, В. Л. Поплужний, Н. І. Косарева, Л. В. Крицька. Київ : Інститут змісту і методів навчання, 1997. 252 с.
25. Історія української культури : підручник / В. А. Качкан, О. Б. Величко, Н. М. Божко; за ред. проф., д-ра філол. наук, акад. АН ВШ України, засл. діяча науки і техніки В. А. Качкана. 4-те видання. Київ : ВСВ, 2021. 368 с.
26. Калинюк Н. В. Лінгвостилістична динаміка образу «Земля» в українській поетичній мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2010. 20 с.

27. Качмар М. В. Героїзм у повстанських наративах Волині: традиційність і новаторство. *Література й історія* : матеріали Всеукраїнської наукової конференції (17–18 листопада 2022 р.) / редкол. : Н. В. Горбач (відп. ред.), В. М. Ніколаєнко (ред.-упоряд.). Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2022. С. 109–115.
28. Кирилук О. Л. Змістове навантаження лексико-семантичної групи «воїн» в дискурсі російсько-української війни. *Академічні студії. Серія «Гуманітарні науки»*. 2022. № 2. С. 23–32.
29. Козій М. К. Громадянськість – проблема педагогічна, актуальна та соціально цінна: навчально-методичний посібник. Київ: Видавництво НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2004. 276 с.
30. Коломієць Т. Організація патріотичного виховання в закладах освіти за сучасних умов. *Виховна робота в школі*. 2018. № 10. С. 2–7.
31. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи / Н. М. Бібік, Л. С. Ващенко, О. І. Локшина та інш. Київ : Вид-во «К.І.С.», 2004. 112 с.
32. Кононенко В. І. Символи української мови. 2-ге вид., доп. і перероб. К. ; Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту імені В. Стефаника, 2013. 440 с.
33. Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді. URL : <http://mon.gov.ua/usi-novivni/novini/2015/06/16/nacziionalno-patriotichne-vihovannya/>
34. Концепція реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npas/249613934?=&print>
35. Корогородський Роман. Хресна дорога до «Зачарованої Десни» : кіноповіді, оповідання. Харків : Фоліо, 2013. С. 3–47.
36. Кульчицький В. Й. Педагогічна характеристика категорії «патріотичне виховання» в історичному аспекті. *Науковий вісник Кременецького*

- обласного гуманітарно-педагогічного інституту ім. Тараса Шевченка.*
2015. Вип.4. С. 133–141.
37. Куций І. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов'янщиною та Європою. Тернопіль : Підручники і посібники, 2016. 480 с.
38. Кучинська І. О. Громадянське виховання в Україні: минулий досвід та сучасні потреби : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2015. 112 с.
39. Кучинська І. О. Прогресивні представники національної еліти про формування громадянської особистості (II пол. XIX ст.). *Українська література у загальноосвітніх школах.* 2007. №8. С. 53–54.
40. Лобанова А. Громадянське суспільство: пошук наукової парадигми. *Громадянське суспільство та проблеми становлення особистості* : зб. наук. пр. Криий Ріг : Видавничий дім, Вип. 3. 2008. С. 9–25.
41. Магдич Т. П. Аналіз сутності поняття «громадянська компетентність» у системі психолого-педагогічних і лінгводидактичних категорій. *Інноваційна педагогіка.* 2020. Вип. 28. С. 77–81.
42. Матющенко А. В. Корнійчук VS Довженко: драматургічна візія війни. *Література й історія* : мат-ли Всеукр. наук. конф. (17–18 листопада 2022 р.) / редкол. : Н. В. Горбач (відп. ред.), В. М. Ніколаєнко (ред.-упоряд.). Запоріжжя : Запорізький національний університет, 2022. С. 165–170.
43. Мацків Петро. Концептосфера Бог в українському мовному просторі : монографія. Дрогобич : Коло, 2007. 332 с.
44. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах / кол. авторів за ред. М. І. Пентиліук. Київ : Ленвіт, 2004. 400 с.
45. Мічуда В. В., Бондаренко Р. І. Пріоритети національно-патріотичного виховання в умовах повномасштабної війни. *Інноваційна педагогіка.* Вип. 70. Том 2. С. 9–12. DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2024/70.2.1>

46. Мішеніна Т. М., Качайло К. А. Аксіологічний вимір медіатекстів громадянського змісту у вихованні цілісної особистості. *Гуманізація навчально-виховного процесу* : зб. наук. праць / за загальною ред. професорки С. А. Саяпіної. Краматорськ : ЦТРІ «Друкарський дім», 2023. № 2 (104). С. 146–153.
47. Новосьолова В. І. Підручник української мови як засіб формування громадянської відповідальності здобувачів освіти. *Проблеми сучасного підручника* : зб. наук. праць. Київ : Педагогічна думка, 2018. Вип. 21(2). С. 313–322.
48. Онлайн-версія академічного тлумачного «Словника української мови» в 11 томах / АН УРСР, Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні ; редкол.: І. К. Білодід (голова) та ін. Київ : Наук. думка, 1970–1980. URL : <http://sum.in.ua>.
49. Огар А. Ключові концепти українського дискурсу (концепти душа, серце, розум, доля, мати, любов/кохання, свобода). *Проблеми гуманітарних наук. Серія «Філологія»*. 2017. Вип. 40. С. 91–98.
50. Палій Г. Становлення єдиної національної ідентичності в Україні. *Політичний менеджмент*. 2005. № 2. С. 38–45.
51. Підкуймуха Л. М. Мовнолістичні особливості фільму «Кіборги» А. Сеїтаблаєва. *Електронний архів Національного університету «Києво-Могилянська академія»*. Київ. 2019. С. 9–16.
52. Пометун О. Формування громадянської компетентності: погляд з позиції сучасної педагогічної науки. *Вісник програм шкільних обмінів*. 2005. № 23. С. 18.
53. Пометун О. І. Формування громадянської компетентності старшокласників засобами різних предметів. 2010. URL : www.civiced.org.ua.

54. Ремех Т. Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*. 2018. № 2. С. 34–40.
55. Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. Київ : Юрінком, 2003. 272 с.
56. Розвиток громадянської спрямованості особистості / М. Й. Боришевський, Т. М. Яблонська, В.В. Антоненко та ін.; за заг. ред. М. Й. Боришевського. Київ : Педагогічна думка, 2007. 186 с.
57. Руденко Ю. Український патріотизм: політична освіта і виховання зростаючих поколінь. *Освіта*. 2014. № 43(15-22 жовт. 2014). С. 9.
58. Савченко Л. В. Релігійний етнокод в образах фразеологізмів. *Феномен етнокодів духовної культури у фразеології української мови: етимологічний та етнолінгвістичний аспекти* : монографія. Сімферополь : Доля, 2013. С. 208–221.
59. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.
60. Селіванова О. О. Нариси з української фразеології (психо-когнітивний та етнокультурний аспект) : монографія. Київ ; Черкаси : Брама, 2004. 276 с.
61. Сизоненко Н. М., Антонюк М. А. Лінгвальна репрезентація лексико-семантичних груп *країна-ворог, ворожі війська, очільник країни-ворога* в публіцистично-політичному дискурсі. *Вісник науки та освіти. Серія: філологія, культура і мистецтво, педагогіка, історія та археологія, соціологія*. 2023. № 4(10). С. 169–180. URL :<http://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/4515/4539>
62. Скачков А. Ю. Зовнішнє і внутрішнє в концентрованому портреті. *Лінгвістичні дослідження* : зб. наук. праць. Харків : Вид-во ХДПУ, 2014. Вип. 4. С. 135.

63. Слободян С. О. Політика радянської влади у сфері шкільної історичної освіти у 1917-1941 рр. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Чернівці, 2018. 20 с.
64. Снігур Л. А. Психологія становлення громадянськості особистості : автореф. ... дис. докт-ра психол. наук. Київ, 2005. 40 с.
65. Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2015. 420 с.
66. Сухомлинська О. В. Громадянське виховання і сучасна освіта: від здобутого до нових акцентів і наголосів. *Педагогіка і психологія*. 2015. № 2. С. 5–14.
67. Томаченко О. В. Державна освітня політика як вагомий чинник формування історичної пам'яті українських учнів (1991–2009). *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. 2011. Вип. 23. С. 104–110.
68. Українська мова. 5–11 класи : навчальні програми, методичні рекомендації, вимоги до оцінювання / укл. О. Ю. Котусенко. Харків : Ранок, 2019. 192 с.
69. Фурман О. Громадянська відповідальність особистості як предмет психологічного дослідження. *Психологія і суспільство*. 2015. № 1. С. 65–91.
70. Цюра С. Громадянські цінності сучасної студентської молоді: синергетичний підхід. *Вісник Львівського університету : Серія «Педагогіка»*. Львів : ЛНУ, 2006. Вип. 21, Ч. 1. С. 57–65.
71. Чорна К. І. Патріотизм молоді в контексті національних інтересів української держави. *Педагогічні науки : зб. наук. пр. / за ред. Є. С. Барбіна, В. Л. Федяєва, В. В. Кузьменко та ін.* Херсон : ХДУ, 2003. Вип. 34. С. 110–118.
72. Шевчук Г. Й. Національно-патріотичне виховання молоді в умовах війни. *Наукові інновації та передові технології. Серія «Управління та*

адміністрування», Серія «Право», Серія «Психологія», Серія «Педагогіка». 2023. № 5(19). С. 630–635.

73. Швець Т. Е. Громадянськість особистості як основний критерій становлення громадянського суспільства URL: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp15/shvec_tezi.pdf (дата звернення 10.08.2021).
74. Широков В. А., Шевченко Л. Л. Дослідження концептів у сучасній лінгвістиці та системна концептографія. URL : nbuv.gov.ua (дата звернення : 20.11.2020).
75. Юцишин О. І. Поняття національного характеру, ментальності і національної свідомості як інструмент культурологічного аналізу. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2010. № 3. С. 221–227.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ФАКТОЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ

1. Довженко О. Зачарована Десна: кіноповісті, оповідання ; вступ. ст. та примітки Р. М. Корогодського. Харків : Фоліо, 2013. 219 с.
2. Довженко О. П. (1984) Зачарована Десна. Оповідання. Щоденник (1941–1956) / упоряд. Ю. Солнцева. Київ : Дніпро, 1984. Т. 2. 503 с.
3. Довженко О. П. Україна в огні : кіноповість / е-книга. Київ : Мультимедійне видавництво Стрельбицького, 2015. 184 с.
4. Довженко О. П. (1990) Україна в огні. Кіноповість. Щоденник / упоряд. і автор передм. О. М. Підсуха; ред. Я. В. Гончарук. Київ : Рад. письм., 1990. 416 с.